vf[kyHkkjrh;&ikP;fo|klEeyue
'kro"kegkRloxUFkekyk&66

;kxlkj%
¼eyek=e½

ik- e/klnu iUuk

i/kkulikndk%
vkpk;% Jhfuokl% oj[kMh
dyx#

likndk%
vkpk;% e/klnu% iUuk
lpkyd% l'kk/ku&idk'kufoHkkx%

dfodyx#&dkfynkl&lLÑr&fo'ofo|ky;%
jkeVde] ft- ukxije ¼egkjk"Ve½
,o
U; Hkkjrh; cd dkjikj'ku] fnYyh

'kh"kd & ;kxlkj% ¼eyek=e½

y[kd% & ik- e/klnu iUuk

i/kulikndl & vkpk;% Jhfuokl% oj[kMh
dyx#] d-dk-l-fo-] jkeVde

likndl & vkpk;% e/klnu% iUuk
lpkyd% l'kk/ku&idk'kufoHkkx%
d-dk-l-fo-] jkeVde

likunde.Mye & Mk- fnudj ejkB] d-dk-l-fo-] jkeVd
Mk- ohuk xk.k] ukxij-

idk'kuo"ke & 2020

vkofRr% & iFkek

eY;e & 110-00

vk;-,l-ch-,u- & 978&81&8315&437&6

e[ki"Be & Jh- me'k ikVhy] d-dk-l-fo-] jkeVde

idk'kd% & dylfpo%]
dfodyx#&dkfynkl&lLdr&fo'ofo|ky;%]
i'kkldh;Hkoue] eknkekxL;] jkeVde-

,o

U; Hkkjrh; cd dkjiksj'ku
208] f}rh; ry] idk'knhi fcfYMx]
4735@22] vlkjh jkM] nfj;k xt]
ub fnYyh & 110002
Qku u- % 23280214] 23280209

The KK Sanskrit University does not hold any responsibility regarding the content, language, originality, Plagiarism or views expressed by the author of these centenary publication books. The respective author is solely responsible.

,l- d- vkQlV] fnYyh

PREFACE

It is indeed a matter of great pleasure and pride for Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek to have this rarest opportunity of hosting the 50th session of All India Oriental Conference at Nagpur. This AIOC-50th session at Nagpur will be forever remembered by all as the year 2019 also happens to be the year of Centenary Celebration of AIOC. The premier objective with which the great scholars of yester years had contemplated and established this national academic event called All India Oriental Conference has been achieved through these years with scores of young scholars contributing significantly to the treasure house of knowledge through their valuable research work.

The research of yore and of the present should be properly recorded so as to make it easily available to all lovers of knowledge and wisdom in the years to come. With this objective, we have contemplated to commemorate the 100th year of this grand event of 50th session of AIOC by way of publishing 100 monographs on different subjects in four languages viz., Sanskrit, Hindi, Marathi and English. It is no doubt a herculean task but still worth of it, for the reason that these 100 monographs will inspire many young scholars to take upon a fresh study and research of the oriental subjects with more vigour and zeal.

The AIOC Centenary Publication Series includes wide variety of subjects like Literature, Language, Veda, Indian Philosophy, Sanskrit Grammar, Law, Children Literature, Yoga, Astronomy and Astrology, Ayurveda, Pali, Prakrit, Jain, Buddhism, Education, Library Science, Poetics, Aesthetics, and Indology. It also includes reprint of some rare texts of academic importance which have gone out of print are not easily available. We wish to mark this centenary celebrations with this series that connects the glory of the past and aspirations of future. I place on record my sincere gratitude to all the authors of these monographs who have kindly contributed to the richness of this

series.

I am confident that the books published in these series will definitely inspire the lovers of Oriental Learning in general and of Sanskrit Language and Literature in particular.

On this occasion, we have published a memorable book of all the speeches of Section-Presidents of all previous sessions of AIOC. It is indeed a very capacious addition to any collection. I with all respect thank two eminent scholars of our times - Prof. Gautam Patel, President and Prof. Saroja Bhate, General Secretary, the torch bearers of AIOC who have not only encouraged us in this venture but also made all efforts to provide these valuable historical speeches for us. I thank all executive members of AIOC and my colleagues of the varsity for making this event a grand success.

My words fall short in describing the painstaking efforts and scholarly commitment of my esteemed colleague Prof. Madhusudan Penna, local secretary of this session in bringing out this series.

I also take this opportunity to profusely thank Shri. Subhash Jain and Shri Dipak Jain, the proprietors of New Bharatiya Book Corporation, New Delhi for their enthusiastic approach and timely work with all precision and grace.

Let us all sanctify ourselves in the eternal flow of wisdom by reading these books and recommending these to others also!

IjLorh Jfregrh egh;rke

Ramtek
10th January 2020

Prof. Shrinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University
All India Oriental Conference

100th Year 50th Session
10th-12th January, 2020

Chief Patron
Hon'ble Nitin Gadkari
Minister of Road, Transport & Highways of India

Patron
Prof. Shrinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU, Ramtek

AIOC President
Prof. Gautam Patel
Chairman, Sanskrit Seva Samiti, Ahmedabad.

AIOC General Secretary
Prof. Saroja Bhate
Professor of Sanskrit (Retd.), Pune University, Pune

AIOC Local Secretary
Prof. Penna Madhusudan
Dean, KKSU, Ramtek

Additional Local Secretary
Dr. Harekrishna Agasti
Dr. Dinakar Marathe
Dr. Kalapini Agasti
Dr. Parag Joshi

Organising Committee
Prof. C.G. Vijayakumar, Registrar (I/c) & Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Nanda Puri, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Krishnakumar Pandey, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Laita Chandratre, Dean, KKSU, Ramtek
Dr. Ramachandra Joshi, Finance Officer, KKSU, Ramtek
Dr. Umesh Shivahare, Controller of Examination, KKSU, Ramtek
Dr. Dipak Kapade, Librarian, KKSU, Ramtek
Dr. Renuka Bokare, PRO, KKSU, Ramtek
Shri. Rajivranjan Mishra, Technical Head, KKSU, Ramtek
Shri. Pravin Kalambe, Security Officer, KKSU, Ramtek

Reception Committee

Prof. Shrinivasa Varakhedi, Chairperson Reception Committee & VC, KKSU
Parampujya Govindagiri Swamiji, Rishikesh
Prof. P.T. Chande, Former VC, KKSU
Prof. Uma Vaidya, Former VC, KKSU
Prof. Vijendra Kumar, VC, National Law University, Nagpur
Prof. Rajnish Shukla, VC, National Hindi University, Wardha
Prof. Vinayak Kane, VC, RTM Nagpur University, Nagpur
Shri. Krupal Tumane, Member of Parliament
Shri. Girishji Vyas, Member of Legislative Council
Shri. Chandrashekhar Bawankule, Guardian Minister, Nagpur
Prof. Vishram Jamdar, Director, VNIT, Nagpur
Dr. Bhushankumar Upadhyay, Commissioner of Police, Nagpur
Shri. Vijay Phanshikar, Editor, The Hitavada, Nagpur
Shri. Rajkumar Tirpude, Tirpude Group of Insitutions, Nagpur
Shri. Mohabbat Singh, Tuli International, Nagpur.
Shri. Chandragupta Varnekar, Principal Retd., Nagpur
Shri. Suresh Sharma, Baidyanath, Nagpur
Shri. Prabhakar Rao Mundle, Dharampeth Educational Institutions, Nagpur

Executive Committee

Prof. G. U. Thite,
Vice President

Dr. Brijeshkumar Shukla,
Treasurer

Members

Dr. Rajni Satish Chandra Jha
Prof. Shukla Ramakant
Dr. Behera Ranjit
Dr. Meena Shukla
Dr. Nirmala Kulkarni
Dr. Roy Gauri Nath
Dr. Tripathi Uma Rani
Dr. Pushpa Jha
Dr. Basu Ratna
Dr. Mithilesh Kumar
Prof. Singh Prasoon Dutta
Shri. Mishra Arun Ranjan
Dr. Mishra Baidyanath
Dr. Tripathi Rajendra Rasraj
Shri. Harshdev Madhav
Dr. Kamdev Jha
Dr. Parinita Deshpande
Dr. Jha Udayanath (Ashok)

श्री-पेन्ना-मधुसूदनविरचितः योगसारः

समाधिपादः

योगसूत्रम्

अथ योगानुशासनम् ॥१॥

योगसारः

श्रीगायत्रीप्रसादेन यत् किञ्चित् प्रोच्यते मया ।
गुणः संगृह्यतां तस्माद् गुणदोष-विवेकिभिः ॥ १
हिरण्यगर्भतः श्रीमान् योगोयं संप्रवर्तितः ।
पूर्वान् श्रेष्ठानृषीन् प्राप्य लोकेस्मिन् राजते भृशम् ॥ २
योगं पतञ्जलिर्देवः नानारूपविलासिनम् ।
जग्रन्थ सूत्ररूपेण सर्वेषां हितकाम्यया ॥ ३
अनुशासन-शब्देन सेयं ज्ञेया परम्परा ।
अथ-शब्दश्च सूत्रेस्मिन्नारंभार्थः प्रकीर्तितः ॥ ४
अतः प्रथम-सूत्रस्य भावोयं ज्ञायतां स्फुटः ।
योगः परम्पराप्राप्तः प्रारभ्यते मयाऽधुना ॥ ५
शासनं शास्त्रमेव स्यात् सर्वत्र नियमार्थकम् ।
अनुशासनमित्युक्ते यत्प्राप्तं संप्रदायतः ॥ ६
योगः सांख्यस्य सिद्धान्तान् स्वीकृत्यैव प्रवर्तते ।
तस्मात् सांख्यस्य सिद्धान्ताः प्रोच्यन्ते सारतोऽधुना ॥ ७
दृश्यमानस्य लोकस्य प्रधानं कारणं मतम् ।
क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-संयोगः प्रोक्तोयं सांख्यदर्शने ॥ ८
प्रकृतेः क्षेत्रसंज्ञा स्यात् पुमान क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
प्रकृत्या तस्य संयोगाल्लोकोयं सृज्यते सदा ॥ ९
साम्यावस्था गुणानां हि प्रकृतिः प्रोच्यते नये ।
सत्त्व-राजस्तमान्स्येते कार्यतो हि गुणास्त्रयः ॥ १०
बुद्धिः स्यात् प्रथमा सृष्टिर्द्वितीया स्यादहंकृतिः ।
अहंकारसमुत्पन्नं तन्मात्रं भूतकारणम् ॥ ११
इन्द्रियाणि दशैकं च विकारोहंकृतेस्तथा ।
प्रधानो यो गुणस्तस्मिन् अहंकारे स [illegible] ॥ १२

प्रधानं वैकृते सत्त्वं तैजसे रज उच्यते ।
तमस्तु तामसे मुख्यं संज्ञा ज्ञेया हि कार्यतः ॥ १३
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैवं कर्मेन्द्रियाणि पञ्च च ।
अहंकारस्य कार्यं तन्मानसं चान्तरिन्द्रियम् ॥१४
अहंकारो महाच्चित्तं मनश्चत्वारि दर्शने ।
अन्तःकरणमित्येकसंज्ञांभाञ्जि भवन्ति हि ॥१५
वैविध्यं दृश्यते कार्ये करणे चैकता तथा ।
कार्यं सर्वं विनिष्पन्नं कारणादेव तत्त्वतः॥ १६

सूत्रम् - योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥२॥

योगसूत्रसारः

चित्तं हि मन एवात्र न कार्यो भेदसंशयः ।
चित्तवृत्ति-निरोधोऽतो मनो-निरोध एव हि ॥१७
प्रधानस्य कार्यत्वान्मनस्त्रैगुण्यमिष्यते ।
गुणानां मानसे तस्मात् वृत्त्याख्यं कर्म दृश्यते ॥१८
ययेदं धार्यते चितं यया विज्ञायते तथा ।
चित्तवृत्तिरिति ज्ञेया साऽखिला ब्रह्मवृत्तिवत् ॥१९
क्षिप्तं विक्षिप्तमत्यन्तं मूढमेकाग्रमेव वा ।
निरुद्धं चेति चित्तस्य गुणानां कार्यमुच्यते ॥२०
रजसः क्षिप्त-विक्षिप्ते तमसो मूढमुच्यते ।
एकाग्रं सत्वतः प्रोक्तमित्थं हि भूमिका मताः ॥२१
योगाय क्षिप्त-विक्षिप्ते नोपयुक्ते कदाचन ।
न वा मूढं ततो ह्यन्ते द्वे योग्ये भूमिके मते ॥२२
वासनाभ्यो हि वृत्तीनामुद्भवः परिकीर्तितः।
वासनानां मनोमूलं योगो निर्वासनं मनः ॥ २३
चित्तवृत्ति-निरोधोत्र वृत्तीनां कारणे लयः ।
सैष समाधिरित्युक्तो योगो भाष्यादिकारिभिः ॥२४
सर्ववृत्ति-निरोधोत्र नोक्तः सूत्रेण साशयात् ।
तत्रेदं कारणं वेद्यं भाष्यकारस्य शब्दतः ॥२५
समाधेर्भवतो भेदौ संप्रज्ञासंप्रज्ञ-नामतः ।
सर्वशब्दे गृहीते हि द्वयोर्न संग्रहो भवेत ॥२६

सर्ववृत्ति-निरोधस्तु स्यादसंप्रज्ञ-नामके ।
संप्रज्ञाते तु चित्तस्य वृत्तिर्भवति सात्त्विकी ॥२७
इत्यतः सर्वशब्दोत्र सूत्रे नोपात्त इत्ययम् ।
आशयः कथितो भाष्ये व्यासवर्येण धीमता ॥ २८
चित्तस्य तस्य वृत्तीनां संबन्धः ईदृशः स्फुटः ।
दीपस्य हि यथा ज्वाला तथा चित्तस्य वृत्तयः ॥ २८
वृत्तिर्द्रव्यं मनो द्रव्यमुभयं द्रव्यमेव हि ।
यद्यस्माज्जायते द्रव्यं तत्तु तत्रैव लीयते ॥ २९
वृत्तीनां चित्तजन्यानां चित्ते यो जायते लयः।
स एव योग इत्युक्तः समाधिनामकः शुभः ॥ ३०
संयोगार्थेपि शब्दोयं लोके विज्ञैः प्रयुज्यते ।
परमत्र न संयोगो योगशास्त्रे विवक्षितः ॥ ३१
दुःख-संयोग-वियोगो योगशब्देन दर्श्यते ।
द्रष्टुर्दृष्यवियोगो वै योगः स्याद् योगदर्शने ॥ ३२
चैतन्यं पुरुषः साक्षी चितिशचिदिति नामतः ।
एकमेवोच्यते तत्त्वं चैतन्यमेवान्तिमम् ॥ ३३
अपरिणामिनी शुद्धा चितिरप्रतिसंक्रमा ।
अनन्ताऽविषया किन्तु दर्शित-विषया माता ॥ ३४

सूत्रम् - तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥३॥

तदा वृत्ति-निरोधे या द्रष्टुः स्यात् स्थितिरुत्तमा ।
सैवात्र कथिता सूत्रे स्वरूपस्थिति-रूपिणी ॥ ३५
द्रष्टात्र शुद्ध-चैतन्यं वृत्तिमात्रेण बिम्बितम् ।
तस्माद वृत्ति-निरोधे तत् स्वरूपेणैव विद्यते ॥ ३६
तस्माद् वृत्ति-निरोधेपि नात्मनो नाश-संभवः ।
आत्मा चैतन्यमेवेति चैतन्यं शिष्यतेन्ततः ॥ ३७
ये केचिच्चित्तमात्रस्य सत्तां स्वीकुर्वतेऽबुधाः ।
ते तत्तच्चित्तनाशेन स्वात्मनाशं प्रचक्षते ॥ ३८
तेषामत्र मतं सूत्रे खण्डितं बुध्यतां बुधैः ।
वृत्तिनाशेपि द्रष्टुस्तु चितिरूपेण संस्थितेः ॥ ३९
चैतन्येन मनो नूनं संबद्धं वर्तते सदा ।
द्वयोः स्व-स्वामि-संबन्धस्ततो यसो मणेरिव ॥ ४०

एवं वृत्ति-निरोधस्य फलमत्र निगद्यते ।
वृत्ति-हानौ न चैतन्य-हानिरित्यन्तिमं मतम् ॥ ४१
चित्तमेव चितिः स्यात् चेत् न किञ्चिदवशिष्यते ।
इत्यतः सूत्रकारेण स्वरूप-स्थितिरीरिता ॥ ४२
एवं समाहितस्यान्तःस्वरूपमुक्तमादरात् ।
जाग्रत्स्वप्न-स्थिती तावदितो भिन्ने समुत्थिते ॥ ४३
कैवल्य-सदृशी काचिद् स्वरूप-स्थितिरुच्यते ।
व्युत्थानं नास्ति कैवल्यात् समाधेरस्ति तत्पुनः ॥ ४४

सूत्रम् - वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥४॥

समाधि-स्थिति-भिन्नासु द्रष्टुः किं रूपमुच्यते ।
इतीदं दर्शितं सूत्रे वृत्ति-सारूप्य-रूपतः ॥ ४५
यादृशी यादृशी वृत्तिस्तादृशी तादृशी चितिः ।
इत्येवं भासतेऽन्यत्र स्वरूपस्थितितोऽन्यदा ॥ ४६
अध्यासः स्पष्टमेवात्र सारूप्यकारणं भवेत् ।
अन्यथा कुत्र सारूप्यं चित्तस्य पुरुषस्य च ॥ ४७
स्वरूप-प्रच्युतिर्नूनं वृत्ति-सारूप्य-वच्चितः।
तेनास्य काम-लोभादि-दोषाणामुपरागिता ॥ ४८
द्रष्टृत्वमस्य साङ्केत्यं तस्मात् चित्तोपरागिता ।
वासना वृत्ति-सारूप्ये प्रधानं कारणं मतम् ॥ ४९
वासनानां विनाशेन न चितो वृत्ति-रूपता ।
वासनानामधिष्ठानं चित्तं न पुरुषोऽमलः ॥ ५०
अहं कर्ता ह्यहं भोक्ता द्रष्टाहमिति भावनाः ।
वृत्तिसारूप्य-संजाताः केवलाध्यासमूलकाः ॥ ५१

सूत्रम् - वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥५॥

असंख्येया हि चित्तस्य वृत्तयः परिकीर्तिताः ।
एकत्र गणने तास्तु पञ्चैव शक्तिसंज्ञकाः ॥ ५२
चित्तस्य वृत्तयः पञ्च प्रमाणादि-विभेदतः ।
पन्चावयविनी वृत्तिस्तस्मात् प्रत्यय-योजना ।५३

क्लिष्टाऽक्लिष्टेति प्रत्येकं वृत्तिरस्ति पुनर्द्विधा।

अक्लिष्टाः ख्याति-मूलाः स्युः क्लिष्टाश्च क्लेश-मूलकाः ॥५४
आदौ क्लिष्ट-निरोधः स्यात् पश्चादक्लिष्ट-निग्रहः ।
स्थूलस्य क्षालणम् पूर्वं सूक्ष्मस्य तदनन्तरम् ॥ ५५
संस्कारेभ्यो भवेद् वृत्तिः संस्कारो वृत्तितः पुनः ।
वृत्ति-संस्कार-चक्रस्य प्रवृत्तिर्भवतीदृशी ॥५६

सूत्रम् - प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥६॥

प्रमाणादि-विभेदेन वृत्तयः संभवन्ति हि ।
एतेषां वृत्ति-रूपाणां निरोधो योग उच्यते ॥५७
पृथक् पृथग् -विनिर्देशे प्रमाणानि विपर्ययः ।
विकल्पश्च तथा निद्रा स्मृतिश्चेत्यवधार्यताम् ॥ ५८
क्लिष्टाऽकिल्ष्टविभेदेन प्रत्येकं च द्विधा पुनः ।
जाग्रत-स्वप्न-प्रपञ्चोऽयं वृत्तिरूपोस्ति तत्त्वतः ॥ ५९

सूत्रम् - प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥७॥

यथार्थानुभवः शास्त्रे प्रमेति कथ्यते बुधैः ।
प्रमायाः करणं प्रोक्तं प्रमाणमिति तद्विदैः ॥ ६०
यथार्थानुभवः पश्चाद बाधितो नैव विद्यते ।
अतो ह्यबाधिता बुद्धिः प्रमेति शास्त्रनिर्णयः ॥ ६१
इन्द्रियार्थोपसंबन्धात् चित्ते वृत्तिः प्रजायते ।
या सा प्रत्यक्षनाम्नेह शास्त्रेषु परिकीर्तिता ॥ ६२
अनुमानं भवेद् वृत्तिः जायमानोपपत्तितः ।
साहचर्यात् तथा हेतोः साध्येन सह जायते ॥ ६३
वर्तमानेन संबन्धाद् वृत्त-वर्तिष्यमाणयोः ।
जायमाना भवेद्व्रुत्तिरनुमानं पुनस्त्रिधा ॥ ६४
आप्तेन स्वप्रमा शब्दात् साक्षात् संबोध्यते तदा ।
आगमः स प्रमाणं स्यात् क्वचिदन्य-मुखादपि ॥ ६५
यथार्थदर्शिनो वाक्यं प्रमाणं निश्चयात्मकम् ।
वेदा वृद्धाश्च विज्ञेयाः प्रमाणं तत्त्वनिर्णये ॥ ६६
एवं त्रीणि प्रमाणानि योगशास्त्रे भवन्ति वै ।

प्रमाणानां फलं बोधः पौरुषेयोऽवभासितः ॥ ६६
प्रमाणं क्लेशमूलं स्यात् वासनासंभवं सदा ।
तदेव शास्त्र-शुद्धं स्याद् अक्लिष्टं क्लेश-नाशनम् ॥ ६७

सूत्रम् - विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥८॥

तद्रूपं तच्च रूपं च तस्मिन् यत् स्यात् प्रतिष्ठितम् ।
तद्भिन्नं ज्ञानमत्यन्तं बाधितं स्याद् विपर्ययः ॥ ६७
अतद्रूप-प्रतिष्ठं यज्ज्ञानं सत्यत्व-वर्जितंम् ।
अविद्याख्यं भवेद्योगे संज्ञा तस्य विपर्ययः ॥ ६७
द्विचन्द्र-दर्शनं रज्जौ सर्पज्ञानं विपर्ययः ।
एतद्धि बाधितं ज्ञानं प्रमाणेनैव सर्वदा ॥ ६८
विपर्ययोपि क्लिष्टः स्यात् अक्लिष्टश्च यथाफलम् ।
सर्वदायं निरोद्धव्यो योगाभ्यासे जिगीषुणा ॥ ६९

सूत्रम् - शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥९॥

वृत्तिर्या वस्तुशून्येपि शब्द-ज्नानुपातिनी ।
विकल्प इति विख्याता व्यवहारस्य कारणम् ॥ ७०
विपर्यये विकल्पे च साम्यमस्ति हि कुत्रचित् ।
अतद्रूप-प्रतिष्ठे द्वे वृत्ती स्यातां विचारतः ॥ ७१
तथापि बाधितं ज्ञानं विपर्ययोस्ति तत्त्वतः ।
विकल्पो न तथा तस्माद् भिन्ने वृत्ती मते उभे ॥ ७२
चिते रूपं हि चैतन्यमित्यत्र सा वृत्तिर्बुध्यतां स्फुटम् ।
चिदेव यत्र चैतन्यं केन किं व्यपदिश्यते ॥ ७३

सूत्रम् - अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा ॥१०॥

जाग्रद्व्रुत्तिस्तथा वृत्तिः स्वाप्निकी तमसा यदा ।
अभिभूते भवेतां सा वृत्तिर्निद्रेति कथ्यते ॥ ७४
अभावस्चान्य वृत्तीनां तामसो जायते यदा ।
मलिना चित्त सत्त्वस्य वृत्तिर्निद्रेति कथ्यते ॥ ७५
सा प्रत्यय-विशेषो हि जागरा-स्मृतियोगतः ।

निद्रापि वृत्तिरूपेति वृत्तिशब्दाद्विबुध्यते ॥ ७६
निद्राया वृत्तिरूपत्वं स्मरणादेव बुध्यते ।
जागर्यां यादृशी दृष्टा स्मृतिर्निद्रा च तादृशी ॥ ७७
विना वृत्तिं कथं ज्ञानं ज्ञानाभावे कथं स्मृतिः ।
तस्मान्निद्रा भवेद् वृत्तिः जागर्यां स्मृतिसंभवात् ॥ ७८

सूत्रम् - अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥११॥

अनुभूतस्य संमोषः विषयस्य यदा भवेत् ।
चित्ते तदा भवेद् वृत्तिः स्मृतिरूपा च पञ्चमी ॥ ७६
गृहीत-ग्राहिणी वृत्तिर्मनसः स्मृतिरुच्यते ।
अनपहरणं प्रोक्तं ह्यसंप्रमोष-शब्दतः ॥ ७७
गृहीत-ग्राहिनीत्युक्ते दोषः स्याल्लक्षणे तथा ।
ज्ञाने चानुगताकारे ह्यतिव्याप्तिः प्रसज्यते ॥ ७८
अतिव्याप्तिर्न वा तस्मिन् लक्षणे भिन्नरूपतः ।
ज्ञाने चानुगताकारे तदूनो विषयो न हि ॥ ७९
वृत्तिभिः सः चित्तस्य निरोधो योग उच्यते ।
योगः समाधिनामाऽसौ राजयोगाख्यतां गतः ॥ ८०

सूत्रम् - अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥१२॥

अभ्यासाद् दीर्घकालेन नैरन्तर्येण सेवितात् ।
वैराग्यादपि चित्तस्य निरोधः शक्यते नृणाम् ॥ ८१
कल्याणाय च पापाय नदीव कल्पते मनः ।
पुराण्याप्लावयेत् किंवा सस्यार्थं वा वहेन्नदी ॥ ८२
तथा चित्तनदी पापे कल्याणे वाऽप्लावयेन्नरम् ।
बन्धाय विषयासक्तं विरक्तमिह मुक्तये ॥ ८३

सूत्रम् - तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥१३॥

धैर्यं वा साहसं योगे नित्याभ्यासस्तथा परः ।
एकाग्रता-प्रसिद्ध्यर्थमुत्साहो यत्र उच्यते ॥ ८४

अभ्यासेनोत्तरं भूमिं परामाप्नोति साधकः ।
अभ्यासे वा प्रमत्तस्य निश्चिता ह्यनवस्थितिः ॥ ८५
नित्याभ्यासरतो योगी वैराग्यसंपदा युतः ।
योगविघ्नानतिक्रम्य स्वाराज्यं प्राप्नुते परम् ॥ ८६

सूत्रम् - स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥१४॥

साधको नित्यमभ्यस्येत् दीर्घकालं निरन्तरम् ।
अप्रमत्तस्तथा योगं सत्कर्मभिः समादरात् ॥ ८७
अभ्यासो द्रुढतां याति कृतो नित्यं जिगीषया ।
योगार्थं जीवनं नेयं मोक्षार्थं प्रयतिष्णुना ॥ ८८

सूत्रम् - दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्णा वैराग्यम्॥१५॥

लौकिके वैदिके चापि विरक्तं विषये मनः ।
वशीकार-समाख्यां हि वैराग्य-स्थिति-माप्नुते ॥ ८९
अस्यां नैव मनोभ्रंषो यस्माद्वशीकृतं मनः ।
विषये दोष-दृष्ट्यैव वैराग्यं जायतेऽ परम् ॥ ९०

सूत्रम् - तत्परं पुरुषख्यातेः गुणवैतृष्ण्यम् ॥१६॥

परंतु पुरुष-ख्यातेः गुणे वितृष्णतां गतम् ।
मनो वैराग्यमापद्य परम् शान्तिमवाप्नुते ॥ ९१
पुरुषो निर्मलः पूर्णो ह्यसङ्गः केवलः सदा ।
न तस्य किन्चिदाप्तव्यं न हेयं वास्ति भूतले ॥ ९२
अतो हि वासनाश्चैताः भासयन्ति जगत् पुरः ।
गुणपरिणतिर्द्रुष्यं सदैव निर्गुणः पुमान् ॥ ९३
इत्येषा विमला प्रज्ञा संजाता योगिपुङ्गवे ।
परम् वैराग्य-साम्राज्यं हस्तसात् कुरुतेऽचिरात् ॥ ९४
नातिदूरेऽस्य कैवल्यं परवैराग्यशालिनः ।
चिज्ज्नानाद् गुणवैतृष्ण्याद् पुरुषः केवली भवेत् ॥ ९५

सूत्रम् - वितर्कविचारानन्दास्मितारुपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥१७॥

समाधिर्ध्येयभेदेन द्विविधः कथितो बुधैः ।
संप्रज्ञातस्तयोराद्यो ह्यसम्प्रज्नस्तथोत्तरः ॥ ९६
यदा ध्येयस्य बोधः स्यात् समाधावपि योगिनः ।
संप्रज्ञातः समाधिः स्यात् चतुर्धाऽवस्थितस्तदा ॥ ९७
सवितर्का-विचारौ च सानन्द-सास्मितौ पुनः ।
एवं चतुर्विधो योगे संप्रज्ञातः प्रकीर्तितः ॥ ९८
चित्तास्यालंबनं स्थूलं वितर्के पाञ्चभौतिकम् ।
विचारे च तथा सूक्ष्मं तन्मात्रं भूतकारणम् ॥ ९९
ग्राह्योऽयं विषयो योगे ह्यादौ चित्तविनिग्रहे ।
सान्द-सास्मितौ पश्चाद भेदौ ग्रहण-पूर्वकौ ॥ १००
एकीभावो यदा बुद्धेर्ग्रहीत्रा पुरुषेण हि ।
अस्मिता स समाधिः स्यात् पुरुषो विषयस्तदा ॥ १०१
सत्त्वप्रकर्षतो चित्ते ह्याह्लादस्य प्रजायते ।
साक्षात्कारः स विज्ञेयः सानन्दश्चरमस्तदा ॥ १०२

सूत्रम् - विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥१८॥

विरामप्रत्ययाभ्यासाद् परवैराग्यनामकात् ।
असंप्रज्ञ-समाधिः स्यात् संस्कारो यत्र शिष्यते ॥ १०३
वृत्तीनां हि विरामस्य हेतुः प्रत्यय उच्यते ।
तत्पूर्वो हि समाधिः स्याद् द्वितीयः क्लेशनाशनः ॥ १०४
यतो ध्येयार्थ-शून्योयं वस्तुशून्यत्वा-माश्रितः ।
अतोऽस्मिन् ध्येय-वैराग्यं समाधौ कारणं मतं ॥ १०५
योगेन योगो ज्ञातव्य इत्यादिष्टं सतां वरैः ।
प्रथमेन तथा चान्त्यो ज्ञेयो योगस्तथा क्रमात् ॥ १०६

सूत्रम् - भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानम् ॥१९॥

अविद्या भव इत्युक्ता सा यस्य कारणं भवेत् ।
असंप्रज्ञः समाधिः स ध्येयार्थरहितः शुभः ॥ १०७
भवहेतुर्विदेहानाम् अथवा लौकिक-देहिनाम् ।

प्रकृतौ लीयमानानामसंप्रज्ञः स भाव्यते ॥ १०८
अविद्यास्य यतो मूलम् अतोस्य हेयता मता ।
सहजोऽयं समाधिः स्यात् उपायादि-विवर्जितः ॥ १०९

सूत्रम्- श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥२०॥

श्रद्धा-मूलो यतो योगस्तस्मात् श्रद्धा परा मता ।
उपाय-प्रत्ययो योगो वश्यः श्रद्धादि-कारणैः ।
मुमुक्षूणामयं ग्राह्यो विशेषाद् राजयोगिनाम् ॥ १०९
विदेहादि-विभिन्नानां श्रद्धादिरभिधीयते ।
जन्मतः सुख-साध्योऽ यं सर्वेषां नास्ति वै यतः ॥ १००
चेतसः संप्रसादः स्यात् श्रद्धा कल्याण-कारिणी ।
श्रद्धातो जायते वीर्यं तत्स्मृतिरुपतिष्ठते ॥ १०१
अनाकुलं ततश्चित्तं समर्थं स्यात् समाहितम् ।
समाहिते ततश्चित्ते प्रज्ञा संजायते परा ॥ १०२
उपाय-प्रत्ययो योगः कैवल्य-हेतु-रुच्यते ।
अप्रमत्तेन योक्तव्यः आत्मनः शुभमिच्छता ॥ १०३

सूत्रम्- तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥२१॥

समाधिः सुखसाध्योऽयं तीव्र-संवेगिनां पुनः ।
संवेगो नाम वैराग्यमुत्साहो धीरताऽथवा ॥ १०४

सूत्रम्- मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥२२॥

उपाय-तीव्रता हेतुः समाधेरिति तत्क्रमः ।
मृदु-मध्याधि-मात्रत्वात् ततोऽपि शीघ्रता भवेत् ॥ १०५
शीघ्रः स्यान्मृदु-संवेगे मध्ये शीघ्रतरस्तथा ।
अधिमात्र-विरक्तस्य समाधिः क्षण-मात्रतः ॥ १०६

सूत्रम् - ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥२३॥

उपाय-प्रत्ययो योगो योगिनां फलदायकः ।
उपायाः विविधाः सन्ति क्रियायोगादि-नामकाः ॥ १०७
ईश्वर-प्रणिधानाद् वापि समाधिरिह लभ्यते ।
वा-शब्दो निश्चयार्थेऽत्र विकल्पार्थे न सर्वथा ॥ १०८
प्रणिधानं भवेद् भक्तिरीश्वरस्य दयाकरम् ।
ईश्वरे निहिता बुद्धिः समाधिसुखमश्नुते ॥ १०९
भक्त्या ह्यावर्जितो देवो मोक्षं शीघ्रं प्रयच्छति ।
तस्मादीश-प्रनिध्यानादन्तराया भवन्ति न ॥ ११०

सूत्रम् - क्लेशकर्मविपाकाशयैः अपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥२४॥

क्लेश-कर्म-विपाकैश्च संस्कारैश्च तथाऽशयैः ।
न कदापि परामृष्टः पुरुषः परमेश्वरः ॥ १११
अविद्यादिर्भवेत् क्लेशः धर्मादिः कर्म कथ्यते ।
कर्मफलं विपाकः स्यादाशयाः कर्म-वासनाः ॥ ११२
क्लेशादि-सहितो जीवः पुरुषश्चितिरुच्यते ।
क्लेशादि-शून्य-चैतन्यम् ईश्वरः सांख्यके नये ॥ ११३
साम्यातिशय-निर्मुक्तमैश्वर्यम् तस्य सर्वदा ।
स पुरुष-विशेषोऽत्र भवेदीश्वरशब्दभाक् ॥११४

सूत्रम् - तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥२५॥

सत्त्वोत्कर्षोऽत्र सर्वज्ञ-बीजं प्रोक्तमथेश्वरे ।
सर्वातिशय-निर्मुक्तमीश्वरे बीजमिष्यते ॥ ११५
सर्वेषां सर्वदा सर्वं ज्ञानं सर्वत्र सर्वथा ।
यस्यैव वर्तते ज्ञेयः स हि सर्वज्ञ ईश्वरः ॥ ११६

सूत्रम् - स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥२६॥

सर्वज्ञ ईश्वरः सर्व-विद्याधीशो महान् विभुः।
पूर्वेषामपि सर्वज्ञ आचार्याणां गुरुर्मतः ॥ ११७
कालेन सर्व आचार्याः अवच्छिन्नाः प्रभाविना ।
ईश्वरस्त्वनवच्छिन्नः कालस्य कारणं यतः ॥ ११८
आचार्याणां हि सर्वेषां ज्ञानं यस्मात् प्रजायते ।
ईश्वरः स हि सर्वज्ञः काले ज्ञानं प्रयच्छति ॥ ११९

सूत्रम् - तस्य वाचकः प्रणवः ॥२७॥

ईश्वरः प्रणवार्थः स्यात् प्रणवस्तस्य वाचकः ।
अनयोर्नित्यसंबन्धः जन्य-जनकयोरिव ॥ १२०
मण्डप-शब्दवच्छब्दः प्रणवो रूढ-यौगिकः ।
सगुणं निर्गुणम् ब्रह्म प्रणवेन हि बोध्यते ॥ १२१

सूत्रम् - तज्जपः तदर्थभावनम् ॥२८॥

प्रणवस्य जपान्नित्यं तथा तस्यार्थभावनात् ।
एकाग्रं जायते चित्तं परमात्म-प्रकाशकम् ॥ १२२
स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत् ।
स्वाध्याय-योग-संपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ १२३

सूत्रम् - ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभवश्च ॥२९॥

तस्मादीश-प्रणिध्यानाद् अन्तराया भवन्ति न ।
स्वरूप-ज्ञानमप्यस्य योगिनः संप्रजायते ॥ १२४
प्रत्यगत्र भवेज्जीवः चेतनश्च परात्परः ।
अतश्चाप्युभयोरस्मात् संप्राप्तिः कथिताऽमला ॥ १२५
यथैव केवलः शुद्धः परमात्मा शुभंकरः ।
तथा बुद्धि-विसंवेदी जीवो जात्यादि-वर्जितः ॥ १२६
इत्येवं जायते ज्ञानं जीवात्म-परमात्मनोः ।
स्वरूप-ज्ञान-पूर्णा सा समाधिस्थस्य योगिनः ॥ १२७

सूत्रम् - व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपाः ते अन्तरायाः ॥३०॥

अन्तरायास्तु विक्षेपाः ज्ञातव्याः विघ्न-कारकाः ।
विक्षेपोपहतं चित्तं कल्पते न समाधये ॥ १२८
व्याधिस्तु धातु-वैषम्यं स्त्यानं कर्म-निरीहता ।
संशयश्च भवेच्छङ्का प्रमादोऽ भावनं तथा ॥ १२९
आलस्यमप्रवृत्तिः स्याद् अविरती राग उच्यते ।
भ्रमो विपर्यय-ज्ञानम् अलब्ध-भूमिकाऽपरः ॥ १३०
प्राप्तायां भूमिकायां याऽप्रतिष्ठा तथाऽपरः ।
इत्येवं चित्त-विक्षेपाः नव योगमला मताः ॥ १३१

सूत्रम् - दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासाः विक्षेपसहभुवः ॥३१॥

विक्षेपैः सह दुःखादि-पञ्चकं जायते सदा ।
तद् दुःखं यन्न चेच्छन्ति सर्वेऽपि प्राणिनः सदा ॥१३२
इच्छा-विघात-संक्षोभात् दौर्मनस्यं प्रजायते ।
तथा ह्यङ्गमेजयत्वं स्यात् शरीरे कंपनात्मकम् ॥ १३३
वायोस्तु ग्रहणं श्वासः प्रश्वासो रेचनं तथा ।
एते विक्षिप्त-चित्तस्य भवन्ति योग-घातिनः ॥ १३४

सूत्रम् - तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥३२॥

अतो विक्षेप-नाशाय सदेक-तत्त्व-मभ्यसेत् ।
एकतत्त्वं हि विश्वत्मा भगवान् श्रीहरिः स्मृतः ॥ १३५
स एव शङ्करः साक्षाद् ब्रह्मा वा गणपः प्रभुः ।
अनेकार्थं हि विक्षिप्तमेकार्थं क्रियतां मनः ॥ १३६

सूत्रम् - मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातः चित्तप्रसादनम् ॥३३॥

विक्षेपैस्तैर्यदा मूढं बाधते योगिनं मनः ।
मैत्र्यादि-भावना-शक्त्या योगी तत् संप्रसादयेत् ॥ १३७
अन्येषां सुखकाले स्यान्मैत्री तैः सः सर्वदा ।
दुःखे च करुणा दर्श्या पुण्ये मुदितभावना ॥ १३८
उपेक्षाभावना पापे दर्शनीया हि योगिना ।
प्रसीदति ततश्चित्तं योगसिद्धौ प्रकल्पते ॥ १३९
एवं हि भावनाः कुर्वन् प्रसन्न-मानसः पुमान् ।
चर्याभी राजते नित्यं चर्यायोगोऽयमुच्यते ॥ १४०

सूत्रम् - प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥३४॥

प्रधानो मारुतः प्राणः प्राणाधारो हि मानवः ।
प्राणायामेन चित्तस्य निग्रहः सुलभः स्मृतः ॥ १४१
प्रयत्नात् कुक्षितो वायुं नासिकापुटमार्गतः ।
शनैर्निःसारयेत् सम्यक् प्रच्छर्दनं भवेत् तदा ॥ १४२
रेचितस्य बहिर्वायोरधारणं कुम्भकं मतम् ।
श्वास-प्रश्वास-कुम्भाश्च हठयोगो निगद्यते ॥ १४३

सूत्रम् - विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थिति निबन्धिनी॥३५॥

गन्धादिर्विषयो यस्यां प्रवृत्तिं तां समाश्रितः ।
योगी भवति सिद्धात्मा स्थितप्रज्ञो विसंशयः ॥१४४
योगोयं लक्ष्ययोगाख्यः शास्त्रेषु कथितो बुधैः ।
श्रद्धा संवर्धते पुण्या लक्ष्ययोगेन योगिनः ॥ १४५

सूत्रम् - विशोका वा ज्योतिष्मती ॥३६॥

विशोका ह्यस्मिता नाम्नी बुद्धिसंवेदरूपिणी ।
ज्योतिष्मती च सा ज्ञेया द्विविधा योगिना सदा ॥ १४६

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिः ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥१४७
तन्मनो विमलं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
ब्रह्मयोगो विशोकेति सूत्रेस्मिन कथितः परः ।
ज्योतिष्मत्याः प्रसंगाच्च शिवयोगोपि सूचितः ॥ १४८

सूत्रम् - वीतरागविषयम् वा चित्तम् ॥३७॥

वीतरागो विरक्तः स्यात् सर्वत्र ज्ञानसंपदा ।
मनस्तद्विषयं स्थैर्यं लभते निश्चयेन हि ॥ १४९
अयं च वासनायोगः पुराणेषु प्रदृश्यते ।
रक्ताश्रितं मनो रक्तं विरक्तमतदाश्रितम् ॥ १५०

सूत्रम् - स्वप्ननिद्रा ज्ञानाअलम्बनम् वा ॥३८॥

स्वप्ने प्रबुद्धरूपं वा निद्राज्ञानमथापि वा ।
आलम्बते यदा चित्तं तदा स्थैर्यं समश्नुते ॥ १५१

सूत्रम् - यथाभिमतध्यानाद्वा ॥३९॥

यदेवालंबते चित्तं शास्त्रसिद्धं समाश्रयम् ।
स्थैर्यं तस्य भवेत् तत्र ध्यानयोगोऽयमुत्तमः ॥ १५२

सूत्रम् - परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥४०॥

सिद्धस्य योगिनश्चित्तम् अनर्घशक्ति-संयुतम् ।
परमाणु-महात्त्वान्तं सर्वं तद्वशगं भवेत् ॥ १५३
महत्त्वान्तो वशः स्थूले सूक्ष्मे चापरमाणु तत् ।
सिद्धियोगः समाख्यातो योगोयं योगिपुङ्गवैः ॥ १५४

सूत्रम् - क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥४१॥

स्फटिकस्य यथोपाधेः सान्निध्याद् रूपधारणम् ।
तथा ग्राह्योपरक्तस्य मनसो रूपधारणम् ॥ १५५
योगाभ्यासवशाच्चित्तं प्रक्षीण-वृत्तिकं भवेत् ।
तदा तद्ग्राह्य=संरक्तं विमलं स्फटिकोपमम् ॥१५६
पुरुषेन्द्रिय-भूतेषु क्रमशो मनसः स्थितिः ।
तत्तदाकार-संप्राप्तिः समापत्तिरितीर्यते ॥ १५७
ग्राह्यस्तु विषयो बाह्यो ग्रहणमिन्द्रियं मतम् ।
ग्रहीता पुरुषः साक्षी समापत्तिस्तदाकृतिः ॥ १५८

सूत्रम् - तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥४२॥

शब्दार्थधी-विकल्पैश्च सुतरां भिन्नरूपिभिः ।
संकीर्णा या समापत्तिः सवितर्केति कथ्यते ॥ १५९
शब्दधर्मा उदात्ताद्याः जाड्यादयोऽर्थवर्तिनः ।
प्रकाशं मूर्तिराहित्यमित्यन्ये ज्ञानवर्तिनः ॥ १६०
वैविध्ये वर्तमानेपि सदैकत्वमिहाश्रिताः ।
एकत्वमेव भिन्नानां संकीर्णत्वमिहोच्यते ॥ १६१

सूत्रम् - स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४३॥

संकेत-स्मृतिशुद्धौ या वस्तुमात्रावभासिनी ।
भाति स्वरूप-शून्येव निर्वितर्का निगद्यते ॥ १६२
अर्थमात्रावभासत्वात् न वस्तु-शून्यता पुनः ।
वितर्कस्यैव भेदौ हि द्वावप्येतौ प्रकीर्तितौ ॥ १६३

सूत्रम् - एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषय व्याख्याता॥४४॥

तथैव भूतसूक्ष्मेषु समापत्तिश्च तादृशी ।
सविचारेति विज्ञेया विषयस्य सूक्ष्मता तदा ॥ १६४
शान्तादि-धर्म-शून्यत्वे सूक्ष्मविषयवर्तनात् ।
निर्विचारा समापत्तिस्तुरीया भाति सर्वदा ॥ १६५

सूत्रम् - सूक्ष्मविषयत्वम्चालिण्ग पर्यवसानम् ॥४५॥

अलिंगं हि प्रधानं स्यात् तस्मादपि परम् न हि ।
तदेव परमं सूक्ष्मं सर्वस्य कारणं मतं ॥ १६६
प्रज्ञा सुसूक्ष्मपर्यन्तग्रहणे कुशला तदा ।
तत्सूक्ष्म-विषयत्वं च प्रधानान्तं प्रकीर्त्यते ॥ १६७

सूत्रम् - ता एव सबीजस्समाधिः ॥४६॥

सवितर्कोऽयं समाधिः स्यात् सवितर्कादि-भेदवान् ।
अविद्या बीजमित्युक्तं सर्वेषां कारणं यतः ।
सबीजोथ समाधिः स्यात् अविद्यासहितः पुनः ॥ १६८
ताः समापत्तयः सर्वाः सबीजत्वेन योगिभिः ।
ज्ञायन्ते तास्ततो योगी निर्बीजं प्राप्तुमिच्छति ॥ १६९

सूत्रम् - निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः *॥४७॥*

अशुद्ध्यादि-मलापेतं बुद्धिसत्त्वं प्रकाशते ।
यदा तदा समाधिः स्यान्निर्विचारोथ योगिनाम् ॥ १७०
आध्यात्मिकः प्रसादः स्यात् प्रज्ञालोकस्तदा स्फुटः ।
यया योगी भवेत् प्रज्ञा-प्रवाह-पाटवान्वितः ॥ १७१

सूत्रम् - *ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥४८॥*

ऋतम्भरा तदा प्रज्ञा सत्यं नित्यं बिभर्ति या ।
अन्वर्थनामतः ख्याता योगशास्त्रेऽतिनिर्मला ॥ १७२

सूत्रम् - *श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥४९॥*

यतः प्रज्ञा विषेशार्था यतः सूक्ष्मं बिभर्ति सा ।
श्रुतानुमानबोधाभ्यां ततो वैविध्यमश्नुते ॥ १७३
श्रुतमागमात् संप्राप्त-मनुमानं च हेतुतः ।
ऋतम्भरा तु सा प्रज्ञा साक्षात्कार-स्वरूपिणी ॥ १७४

सूत्रम् - तज्जस्संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी *॥५०॥*

निरुध्यन्तेऽन्यसंस्काराः प्रज्ञा-संस्कार-पाटवात् ।
तदेक-मात्र-संस्कारः राजते योगिनो भृशम् ॥ १७५

सूत्रम् - *तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥५१॥*

अन्य-संस्कार-नाशेऽपि प्रज्ञा-संस्कार इष्यते ।
संस्कारः सोऽपि रुद्धश्चेत् निर्बीजो योग इष्टदः ॥ १७५
अविद्या-लेशमात्रं च समाधौ नैव विद्यते ।
तस्मादयं समाधिः स्यात् निर्बीजः केवलः परः ॥ १७६

इति समाधिपादः
श्रीपेन्नामधुसूदनविरचिते योगसारे प्रथमपादः

*****

साधनपादः द्वितीयः

सूत्रम् - *तपः* स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि *क्रियायोगः ॥१॥*

आद्ये समाधियुक्तस्य वर्णितो योग उत्तमः ।
योगोऽथ व्युत्थचित्तस्य वर्ण्यते साधनाश्रितः ॥ १७७
अशुद्धिरिह चित्तस्य तपसैव विनाश्यते ।
इत्यतस्तपसो नूनं क्रियायोगः प्रवर्तते ॥ १७८
प्रणवादि-पवित्राणां मन्त्राणां जप-पूर्वकम् ।
यथाशक्ति तपः प्राज्ञो युञ्जानः सततं चरेत् ॥ १७९
क्रियाणां फलयुक्तानां सर्वासामपि चार्पणम् ।
सर्वोत्तमे परे पुंसि प्रणिधानमितीर्यते ॥१८०

सूत्रम् - समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च *॥२॥*

समाधिर्भाव्यते तेन क्रियायोगेन योगिनः ।
क्लेशाश्च तनुतां यान्ति प्रसंख्यानाग्निदाहतः॥ १८१

सूत्रम् - अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः क्लेशाः *॥३॥*

अविद्या चास्मिता राग-द्वेषौ चाभिनिवेशनम् ।
एते हि पञ्च योगेस्मिन् क्लेशाः प्रत्यूहकारकाः ॥ १८२
गुणानामधिकारं हि द्रढयन्तीह सर्वदा ।
विपाकं कर्मणोऽत्यन्तं सर्वदा निर्हरन्ति च ॥ १८३
इमे क्लेशाः सदा हेयाः योगिना भूतिमिच्छता ।
तदर्थं धैर्ययुक्तः स्यात् क्रियायोगे प्रवर्तितः ॥ १८४
अन्यथा-ग्राहिणी बुद्धिरविद्येति निगद्यते ।
सर्वानर्थस्य मूलम् या योगशक्त्या प्रहन्यते ॥ १८५

सूत्रम् - अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषाम् प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥४॥

अविद्ययैव वर्धन्ते क्षीयन्ते चाप्यविद्यया ।

अविद्यामाश्रिताः सर्वे क्लेशाः बीजमिवाङ्कुराः ॥ १८६

अविद्या भावरूपात्र नाभाव-रूपिणी मता ।
अत्यन्तमसदद्रव्ये सद्बुद्धिर्जायते यतः ॥ १८७
प्रसुप्ताः केचन क्लेशाः केचिच्च तनवस्तथा ।
विच्छिन्नाः केचन क्लेशाः उदाराश्च भवन्ति हि ॥ १८८
उत्पत्तेरिह सर्वेषाम् अविद्या कारणं मता ।
अविद्या विद्यया नाश्या विद्या च योगसंभवा ॥ १८९

सूत्रम् - अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या॥५॥

अनित्ये नित्यता-बुद्धिरशुचौ शुचिभावना ।
दुःखे च सुखबुद्धिर्या ह्यनात्मन्यात्म-भावना ॥ १९०
इत्येवं या विपर्यस्त-रूपेणाऽवर्तते पुनः ।
अविद्येति सुविख्याता सर्व-शास्त्रेषु घातिनी ॥ १९१

सूत्रम् - दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता ॥६॥

पुरुषस्य तथा बुद्धेरत्यन्तं प्रविभक्तयोः ।
संविदेकात्मिका शास्त्रे ह्यस्मिता-क्लेश-नामिका ॥ १९२

सूत्रम् - सुखानुशयी रागः ॥७॥

सुखे तत्साधने गर्धो राग इत्यभिधीयते ।
रागेनोपहतं चित्तं विषयानुपधावति ॥ १९३

सूत्रम् - दुःखानुशयी द्वेषः ॥८॥

दुःखे तत्साधने मन्युर-द्वेष इत्यभिधीयते ।
द्वेषेणोपहतं चित्तं विषयेषु समन्युकम् ॥ १९४

सूत्रम् - स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥९॥

स्वरसेन स्वभावेन विज्ञेऽपि रूढतां गतः ।

क्लेशो ह्यभिनिवेशः स्यात् रूपमस्य जिजीविषा ॥ १९५
तत्त्वे ज्ञातेऽपि विज्ञस्य स्वास्तित्वाभिनिवेशतः।
मा भूवमिति या वाञ्छा वासनारूपतः सदा ॥ १९६
सैवात्राऽभिनिवेशाख्यः क्लेशो भवति दुःखदः ।
तत्त्व-विज्ञान-सामर्थ्यात् क्लेशोयं नाशमाप्नुयात् ॥ १९७

सूत्रम् - ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥१०॥

प्रतिप्रसवमार्गेण सूक्ष्माणाम् हानिरुच्यते ।
कार्यस्य कारणे लयः प्रतिप्रसव उच्यते ॥१९८
क्लेशानामस्मिता मूलम् अतस्तस्यां लयो भवेत् ।
दग्ध-बीजसमाः क्लेशाः न रोहन्ति कदाचन ॥ १९९

सूत्रम् - ध्यानहेयाः तद्वृत्तयः ॥११॥

परन्तु क्लेश-वृत्तीनां हानं ध्यान-फलं मतम् ।
ध्यानेन स्थूल-वृत्तीनां क्षालनं सुकरं भवेत् ॥ २००

सूत्रम् - क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥१२॥

कर्माशयोऽत्र धर्मादिः क्लेशमूलः प्रदृश्यते ।
वेदनीयो यथा दृष्टे तथाऽदृष्टे च जन्मनि ॥ २०१
क्लेशे सत्येव वर्तेते धर्माधर्मौ हि जीवने ।
अतः कर्म धर्मादि क्लेशमूलं निगद्यते ॥ २०१

सूत्रम् - सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥१३॥

क्लेशेषु सत्सु जन्मादि-विपाकस्त्रिविधो मतः ।
जातिरायुश्च भोगश्च क्लेशानां फलमुच्यते ॥ २०२
एकस्य जन्मनः कर्म चानेकमपि कारणम् ।
तदेकभविकः कर्माशयः शास्त्र-संमतः ॥ २०३

सूत्रम् - ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥१४॥

जात्यादयस्त्रयः पुण्याद् भवन्ति सुखकारणम् ।
पापाच्च परितापं ते जनयन्ति जन्मजन्मसु ॥ २०४

सूत्रम् - परिणामतापसंस्कारदुःखैः गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥१५॥

विषयासक्तचित्तस्य गर्धा या दृश्यते बहु ।
परिणामो हि सा प्रोक्ता ज्ञेया च दुःखदायिनी ॥ २०५
तापश्च द्वेष एवासौ भोगस्य परिपन्थिनि ।
भोगस्य स्मृतिहेतुः स्यात् संस्कारो दुःखदायकः ॥ २०६
त्रिभिर्वा कारणैरेभिर्गुणवैषम्य-कारणात् ।
विषयान् सेवमानस्य सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥ २०७
अथ शास्त्रं चतुर्व्यूहं हेयं हेयस्य कारणम् ।
हानं तृतीय इत्युक्तो हानोपायस्तथान्तिमः ॥२०८
संसार एव हेयोऽत्र योगिना क्षेममिच्छता ।
प्रधानस्य तथा पुंसः संयोगो हेयकारणम् ॥ २०९
संयोगनाशनम् शास्त्रे हानशब्देन कथ्यते ।
विवेकख्यातिरेवेह हानोपाय इतीडयते ॥ २१०

सूत्रम् - हेयं दुःखमनागतम् ॥१६॥

उपभोगेन चातीतं दुःखं साध्वतिवाहितम् ।
वर्तमानं तु भोग्यं स्यात् कुतस्तद्धेयता भवेत् ॥ २११
तस्माद्धि केवलं दुःखं हातुं शक्यमनागतम् ।
तदर्थं योगमाश्रित्य योगी भवति यत्नवान् ॥ २१२

सूत्रम् - द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥१७॥

द्रष्टा हि पुरुषः साक्षी प्रधानं दृश्यमुच्यते ।
द्रष्टुः दृश्यस्य संयोगो हेयस्य कारणं मतम् ॥ २१३

सूत्रम् - प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥१८॥

अथ दृश्यस्वरूपं तत् त्रिगुणात्मकमीरितम् ।
भूतेन्द्रियात्मकं दृश्यं कारणं भोगमोक्षयोः ॥२१४
प्रकाशः सात्त्विको धर्मः क्रिया च राजसी तथा ।
स्थितिश्च तामसी तस्माद दृश्यं स्यात् त्रिगुणात्मकम् ॥२१५
शब्दादि-विषयाकारा तद्रूप-निश्चयात्मिका ।
बुद्धिवृत्तिर्भवेद् भोगो बद्धवत् तेन पूरुषः ॥२१६
भोक्तुः स्वरूप-विज्ञानम् मोक्ष इत्येव दर्शनम् ।
भोगमोक्षौ ण पुम्सस्तौ गुणानामेव केवलम् ॥ २१७

सूत्रम् - विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥१९॥

चतुर्धा गुणपर्वाणि दृश्यन्ते सांख्यदर्शने ।
विशेषाश्चाविशेषाश्च लिङ्गमात्र-मलिङ्गकम् ॥ २१८
विशेषाः स्थूलभूतानि तत्तद्-धर्म-पराणि वै ।
अविशेषाश्च सूक्ष्माणि तन्मात्रलक्षणानि च ॥ २१९
लिङ्गमात्रं महत् तत्त्वमलिङ्गं प्रकृतिर्मता ।
गुणानामेव विस्तारो जगद्रूपेण भासते ॥२२०

सूत्रम् - द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥२०॥

द्रष्टा हि पुरुषः शुद्धः केवलो निष्क्रियः सदा ।
तथापि बुद्धि-संवेदी तद्वृत्तिमनुवीक्षते ॥ २२१
अतदात्मा तदात्मेव पुरुषो भासते ततः ।
बुद्धि-वृत्यनु-कारेण पश्यतीत्यनुपश्यता ॥ २२२

सूत्रम् - तदर्थ एव दृश्यस्याअत्मा ॥२१॥

दृश्यं पुरुषभोगार्थं मोक्षार्थं च यतस्ततः ।
तदर्थ एव दृश्यस्य स्वरूपं पारमार्थिकम् ॥ २२३

सूत्रम् - कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥२२॥

कृतार्थम् ज्ञानसंपन्नं प्रति दृश्यं न भासते ।
तथा नष्टाप्यनष्टाऽसौ प्राकृतं प्रति दर्शनात् ॥२२४

सूत्रम् - स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोप्लब्धिहेतुः संयोगः ॥२३॥

स्वशक्तिः स्वामिशक्तिश्च संयुक्ते भवतो यदा ।
तदा स्वरूप-लब्धिस्तु तयोः संयोग-कारणम् ॥ २२५
दृष्योपलब्धिर्भोगाख्या द्रष्टुश्च मोक्षनामिका ।
स्वस्वरूप-परिज्ञाने संयोगो न भवेत् तयोः ॥ २२६

सूत्रम् - तस्य हेतुरविद्या ॥२४॥

अविद्या कारणं तस्य संयोगस्य भासने ।
चैतन्यस्य जडस्यापि संयोगो वा कथं भवेत् ॥ २२७
अतोयं कालिको नैव संयोगो दैशिको न वा ।
भोक्तृ-भोग्याख्य-संयोगो भवति द्रष्टृ-दृश्ययोः ॥२२८
अविद्याजन्य-संयोगो न भवेत् पारमार्थिकः ।
विद्योदये स्वयं नष्टा सूर्योदये तमो यथा ॥ २२९
दर्शनं नैव मोक्षस्य साक्षाद्धि कारणं मतम् ।
अविद्याभाव एवात्र बन्धनाशाय कल्पते ॥ २३०
तस्माच्च योगशास्त्रेस्मिन् चित्तं स्याद् बन्धकारणम् ।
मोक्षश्च चित्तनिवृत्तिरविद्याहानितः परः ॥२३१

सूत्रम् - तदभाबात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥२५॥

अविद्याया अभावे तु संयोगाभावसंभवः ।
अविद्याभाव एवात्र हानशब्देन कथ्यते ॥ २४०
प्रधानेन ह्यसंयोगे विद्यते केवलः पुमान् ।
तदेव तस्य कैवल्यं संयोगाभावतः परम् ॥ २४१

सूत्रम् - विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥२६॥

प्रधानस्य तथा पुंसो विवेकख्यातिरुत्तमा ।
हानोपायो भवेद् योगे भ्रमशून्यैव सर्वदा ॥ २४२
अविप्लवत्वमप्यत्र प्राधान्यं भजते परम् ।
तज्ज्ञानं भ्रमशून्यं स्यात् मिथ्याज्ञानं हि विप्लवः ॥ २४३

सूत्रम् - तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥२७॥

तादृश-ख्याति-युक्तस्य प्रज्ञा भवति सप्तधा ।
तत्प्रज्ञाभूमयः सप्तप्रान्ता इत्येव हेतुना ॥ २४४
ज्ञातव्यमखिलं ज्ञातं न ज्ञेयमिह शिष्यति ।
इत्येषा प्रथमा भूमिः प्रज्ञायाः भाति योगिनः ॥ २४५
हीनाः क्लेशाश्च हातव्याः न हेयमवशिष्यति ।
इत्येषा भूमिरुद्दिष्टा द्वितीया शास्त्रवेदिभिः ॥ २४६
प्राप्तव्यमखिलं प्राप्तं न किञ्चित् प्राप्यमस्ति मे ।
प्रज्ञाभूमिरियं श्रेष्ठा तृतीया स्याद् योगवर्त्मनि ॥ २४७
कृतं मयाखिलं कार्यं न कार्यमवशिष्यति ।
प्रज्ञाभूमिरियं योगे तुरीया योगिदर्शिता ॥ २४८
कृतार्थं बुद्धितत्त्वमित्येषा पञ्चमी मता ।
नष्टो गुणाधिकारश्चेत्येषा षष्ठी पुनर्मता ॥ २४९
अतीतो गुणसंबन्धं स्वयंज्योतिरहं शुभः ।
केवलोऽहमितिप्रज्ञा सप्तमी कुशला मता ॥ २५०
अन्तः प्रकृष्ट इत्यासां भूमीनां प्रान्तता मता ।
सर्वथा भ्रमशून्यत्वात् प्रज्ञेयं मोक्षकारिणी ॥ २५१

सूत्रम् - योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥२८॥

योगाङ्गानामनुष्ठानाद् अशुद्धिः क्षीयते यदा ।
विवेक-ख्याति-पर्यन्तं ज्ञानदीप्तिस्तदा भवेत् ॥ २४६
योगाङ्गानामनुष्ठानाद् भ्रमो नश्यति साधके ।
भ्रमे नष्टे स्वयं ज्ञानं सम्यग्दर्शन-नामकम् ।
समुदेति साधके तस्मात् अशुद्धिः क्षय-माप्नुते ॥ २४७

यथा यथेयमत्यन्तम् अशुद्धिः क्षीणतां गता ।
तथा तथास्य दीप्तं स्यात् धीराऽविवेकसंभवात् ॥२४८
अनुष्ठानम् अशुद्धेस्तु वियोगकारणं मतम् ।
अनुष्ठानं तदेवोक्तं ज्ञानस्य प्राप्तिकारणम् ॥२४९

सूत्रम् - यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥२९॥

यमाश्च नियमाश्चैव ह्यासनानि तथैव च ।
प्राणायामस्तथा तुर्यं प्रत्याहारश्च पञ्चमम् ॥ २५०
षष्ठं च धारणा प्रोक्ता ध्यानं भवति सप्तमम् ।
समाधिरष्टमं प्रोक्तं योगाङ्ग-गणने तथा ॥ २५१
अष्टा-वङ्गानि योगस्य नये पातञ्जले शुभे ।
एतेषां समनुष्ठानात् योगो भवति दुःखहा ॥ २५२

सूत्रम् - अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः ॥३०॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तथोत्तमम् ।
अपरिग्रह इत्येवं यमः पञ्चविधाः मताः ॥ २५३
कायेन मनसा वाचा हिंसायाः परिवर्जनम् ।
अहिंसेति संप्रोक्तं सर्वकालेषु सर्वथा ॥ २५४
सत्यं यथार्थ-वाणी स्यात् यथार्थं मानसं तथा ।
अस्पृहारूपमस्तेयं शास्त्रीयं ग्रहणं मतम् ॥ २४६
ब्रह्मचर्यं मतं श्रेष्ठं गुप्तेन्द्रियविनिग्रहः ।
उपस्थानिग्रहश्चापि तेनैव हि निगद्यते ॥ २४७
अनिच्छा परदत्तेषु द्रव्येषु चापरिग्रहः ।
उपहुतेषु दत्तेषु किंवा त्यक्तेषु सर्वथा ॥ २४८

सूत्रम् - जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥३१॥

जात्या देशेन कालेन समयेनापि सर्वथा ।
यमा ये ह्यपरिच्छन्नाः सार्वभौमं महाव्रतम् ॥ २४९
सर्वथा परिपाल्यास्ते यमा ह्यव्यभिचारतः ।
तदैव सार्वभौमत्वं व्रजन्तीह महाव्रतम् ॥ २५०

सूत्रम् - शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥३२॥

नियमाः शौच-संतोष-तपः-स्वाध्यायऽरूपिणः ।
ईश्वर-प्रणिधानेन पूर्णतां यान्ति सर्वशः ॥ २५१
बाह्य-माभ्यन्तरं शौचं सन्तोषः तप उत्तमम् ।
स्वाध्यायो मोक्ष-शास्त्राणां प्रणवस्य जपोऽथवा ॥ २५२
ईश्वर-प्रणिधानं तदीशे सर्वसमर्पणम् ।
एवं हि नियमाः योगे पञ्चैव कथिताः पुरा ॥ २५३

सूत्रम् - वितर्कबाधने प्रतिप्रक्षभावनम् ॥३३॥

वितर्कैः बाधितो योगी प्रतिपक्षान् विभाययेत् ।
वितर्का योगसंसिद्धौ विघ्नानुत्पादयन्ति हि ॥२५४

सूत्रम् - वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिप्रक्षभावनम् ॥३४॥

हिंसादयो वितर्काश्च बाधन्ते त्रिविधा बहु ।
यथा स्वयं कृता हिंसा परेण कारिता तथा ॥ २५५
हिंसायां जायमानायामथवाऽप्यनुमोदिता ।
एवं हि त्रिविधा हिंसा दृश्यतेऽसत्यमेव वा ॥ २५६
हिंसादि-वियमाः लोके बाधन्ते ये वितर्कतः ।
लोभात् मोहादथ क्रोधात् मृदु-मध्याधि-मात्रतः ॥ २५७
दुःखं तेषां फलं नूनम् अज्ञानं चापि दुःखदम् ।
अनन्तं तादृशं चेति योगी विभाययेत् फलम् ॥ २५८

सूत्रम् - अहिंसाप्रतिष्ठायं तत्सन्निधौ वैरत्याघः ॥३५॥

योगाङ्गानां फलं सूत्रे क्रमशः प्रोच्यतेऽधुना ।
अहिंसायाः प्रतिष्ठाने योगिनो योगशक्तितः ॥ २५९
सर्वेऽपि प्राणिनस्तस्य संनिधौ स्नेहपूर्वकम् ।
जातिवैरं च विस्मृत्य जीवन्ति मित्रवत् सदा ॥ २६०

सूत्रम् - सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥३६॥

सत्यस्य च प्रतिष्ठायां सर्वथा योगिनः परा ।
अमोघा जायते वाणी सर्व-कर्म-फलाश्रयः ॥ २६१

सूत्रम् - अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥३७॥

अस्तेय-प्रतिष्ठायां सर्व-रत्नोप-संस्थितिः ।
जातौ जातौ भवेत् श्रेष्ठं योगी तद्रत्नमश्नुते ॥ २६२

सूत्रम् - ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥३८॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां योगिनो वीर्यसंचयः ।
वीर्यलाभे स्वयं सिद्धो योगी शिष्यान प्रभावयेत् ॥ २६३

सूत्रम् - अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंता संबोधः ॥३९॥

अपरिग्रह-संस्थैर्ये योगिनो ज्ञानमुद्भवेद् ।
स्वकीय-जन्म-संबद्धं पूर्वापरविनिश्चयम् ॥ २६४

सूत्रम् - शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥४०॥

शौचात् स्वाङ्ग-जुगुप्सा स्यात् कायाभिषवङ्ग-वर्जिता ।
परकायेषु दोषाच्चाप्यसंसर्गः शुचेः फलम् ॥ २६५

सूत्रम् - सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥४१॥

सत्त्वशुद्धि-सौमनस्ये चित्तस्यैकाग्रतापि च ।
इन्द्रियाणां जयः स्वात्म-दर्शन-योग्यता तथा ॥ २६६
अन्तःशौचस्य योगेऽस्मिन् प्रोक्तं पञ्चविधं फलम् ।
सत्त्वशुद्धिक्रमात् सर्वं विज्ञेयं प्राप्यमन्ततः ॥ २६७

सूत्रम् - संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥४२॥

सन्तोशान्नित्यतृप्तेश्च फलं सौख्यमनुत्तमम् ।
असंतोषेण रोगाः स्युः योगलोपोऽपि निश्चयात् ॥ १६८

सूत्रम् - कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः ॥४३॥

अथ तपःफलं सिद्धिः कायेन्द्रियगता शुभा ।
अशुद्धिः क्षयमायाति तपसा श्रद्धाकृतेन हि ॥ २६९

सूत्रम् - स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥४४॥

स्वाध्यायात् स्वेष्ट-देवानां सिद्धर्षीणां च योगिनः ।
संप्रयोगो भवेन्नूनं संप्रयोगोत्र दर्शनम् ॥ २७०

सूत्रम् - समाधिसिद्धिः ईश्वरप्रणिधानात् ॥४५॥

ईश्वर-प्रणिधानाच्च भक्तिरूपाद् भवेद् ध्रुवम् ।
समाधिर्योगिनोत्यर्थो विनायासेन निश्चयात् ॥ २७१

सूत्रम् - स्थिरसुखमासनम् ॥४६॥

अवस्थानेन येनास्य योगिनः स्थिरता सुखम् ।
अनायासेन लभ्येत तदेवासनमुत्तमम् ॥ २७२

सूत्रम् - प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥४७॥

प्रयत्नस्य च शैथिल्याद् अनन्तधारणात् पुनः ।
आसनं स्थैर्यमापन्नं योगिनः सिद्धि-दायकम् ॥ २७३

सूत्रम् - ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥४८॥

आसने स्थैर्यमापन्ने न द्वन्द्वपीडनं भवेत् ।
शीतोष्णादि सदा द्वन्द्वमस्थैर्ये योगिनं तुदेत् ॥ २७४

सूत्रम् - तस्मिन् सति श्वासप्रश्वास्योर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥४९॥

संजाते चासन-स्थैर्ये प्राणायामं संमचरेत् ।
श्वास-निःश्वासयोः मन्दं गतोरोधो भवेदिह ॥ २७५
षट्त्रिंशदङ्गुलं हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः ।
सव्यापसव्य-मार्गेण तेन प्राणोभिधीयते ॥
प्राणो देहगतो वायुरायामस्तन्निबन्धनम् ।
प्राणायामपरो योगी कालं जयति तत्त्ववित् ॥ २७६

सूत्रम् - बाह्याभ्यन्तरस्थम्भवृत्तिः देशकालसन्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥५०॥

वर्तमाने बहिर्वायोर्बाह्यवृत्तिस्तु रेचकः ।
आभ्यन्तरे तथा वायौ द्वितीयः पूरको मतः ॥ २७७
प्रयत्नादुभयाभावस्तृतीयः स्तंभवृत्तितः ।
इयान् हि विषयो देश इयान् वा काल आश्रितः ॥ २७८
इयतीभिश्च संख्याभिः प्राणायामोऽथ गण्यते ।
एवं हि परिदृष्टोऽयं दीर्घ्सूक्ष्मतां भजेत् ॥ २७९
दीर्घोयं देशकालादि-प्रचय-व्यापनात् पुनः ।
सूक्ष्मः परमनैपुण्या-साद्यतावशात् ॥ २८०

सूत्रम् - बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥५१॥

बाह्यायाभ्यन्तरवृत्ती हि योगे रेचक-पूरकौ ।
रेचक-पूरकौ त्यक्त्वा चतुर्थः स्वयमुद्भवेत् ॥ २८१
दीर्घ-सूक्ष्मस्तृतीये स्याच्चतुर्थे नैव संभवेत् ।
अयमेव द्वयोर्भेदः शास्त्रेषु गदितः स्फुटः॥ २९०

सूत्रम् - ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥५२॥

प्राणायामात् ततः पापं ज्ञानस्यावरकं तमः ।
विवेकावरकं कर्म क्षीयते योगिनोऽखिलम् ॥ २९१

प्राणायामात् परम् किञ्चित् तपो नास्तीह योगिनाम् ।
तस्माद्धि मलशुद्धिः स्यात् ज्ञानदीप्तिश्च निश्चिता ॥३००

सूत्रम् - धारणासु च योग्यता मनसः ॥५३॥

प्राणायामान्मनःशुद्धौ योग्यता जायते परा ।
धारणासु च भिन्नासु विक्षेपरहिता स्थिरा ॥३०१
योग्यता चित्तनैर्मल्यं विभिन्नधारणास्वपि ।
यत्र यत्र मनो यायात् तत्र तत्र हि धारणाः ॥३०२

सूत्रम् - स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥५४॥

रागः क्रोधोऽथ मोहश्च चित्तस्य विषया मताः ।
तैस्तु संबन्धराहित्यमसंप्रयोग उच्यते ॥ ३०३
तदा विषयसंबन्धे नष्टे चित्तस्य या स्थितिः ।
इन्द्रियेष्विन्द्रियार्थेभ्यो निवृत्तेषु च सा भवेत् ॥ ३०४
प्रत्याहारः फलीभूतो निवृत्तिः सर्वथापि सा ।
चित्तस्येवेन्द्रियाणाम् तु तत्त्वाभिमुखता न हि ।
इत्येवं ज्ञाप्यते सूत्रे त्विव-शब्देन नर्म तत् ॥ ३०५

सूत्रम् - ततः परमावश्यता इन्द्रियाणाम् ॥५५॥

प्रत्याहारात् ततस्तेषामिन्द्रियाणां हि वश्यता ।
परमा जयरूपेण जायते वशिता तदा ॥ ३०६

इति साधनपादः
श्रीपेन्नामधुसूदनविरचिते योगसारे द्वितीयपादः
*****

तृतीयः विभूतिपादः

सूत्रम् - देशबन्धः चित्तस्य धारणा ॥१॥

योगस्य बहिरङ्गानां कृतं पूर्वं निरूपणम् ।
धारणाद्यन्तरङ्गानि रूप्यन्ते त्रीणि सांप्रतम् ॥ ३०७
बाह्ये वाभ्यन्तरे वापि प्रदेशे चित्तबन्धनम् ।
धारणा स्थापनं ध्येये विषयेभ्यः परावृतम् ॥ ३०८
सिद्धिसंपादिका एताः सप्तधा कथिताः पुरा ।
मुमुक्षु-धारणा श्रेष्ठा परमात्मनि या स्थिरा ॥ ३०९

सूत्रम् - तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥२॥

तत्रेति धारणा-देशे प्रत्ययस्यैकतानता ।
ध्यानं भवति चित्तस्य समान-प्रत्ययात्मकम् ॥ ३१०
चित्तस्यैकाग्रता शास्त्रे प्रत्ययस्यैकतानता ।
वृत्त्यन्तरेण शून्या या कल्पतेऽथ समाधये ॥ ३११

सूत्रम् - तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥३॥

तदेव ध्यानमर्थात्मा स्वरूपशून्यवर्त्मनि ।
समाधिरिति विख्यातं योगाङ्गं योगकारणम् ॥ ३१२
ध्याने स्वरूपशून्यत्वं विषयाभावमात्रतः ।
अनुमानेन वेद्यत्वात् वस्तुतो न हि शून्यता ॥ ३१३
वृत्तिप्रवाहरूपेण ध्यानं भवति संततम् ।
अर्थमात्र-विनिर्भासात् समाधिरभिधीयते ॥ ३१४

सूत्रम् - त्रयमेकत्र संयमः ॥४॥

त्रयं च धारणा-ध्यान-समाधि-त्रितयं यदा ।
एकत्र विषये युक्तं संयमाख्यां लभेत तत् ॥ ३१५

सूत्रम् - तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥५॥

तज्जयात् भवति प्रज्ञा विशदा तत्त्वदर्शिनी ।
संयमस्य जये प्रज्ञा-लोकः फलं भवेत् ॥ ३१६
प्रज्ञालोकेन सिद्धीनामुदयो योगिनस्तदा ।
शारीर्योऽथ च मानस्यो बौद्धाश्च सिद्धयः स्मृताः ॥ ३१७

सूत्रम् - तस्य भूमिषु विनियोगः ॥६॥

तादृश-संयमस्याथ तत्तद्भूमिषु योजनम् ।
अधरामधरां जित्वा तदूर्ध्व-भूमि-योजनम् ॥ ३१८
स्थूलदि-भूमिका जित्वा सूक्ष्मासु तन्नियोजनम् ।
क्रमशः सिद्धिहेतुः स्यात् संयमः सिद्धिकारणम् ॥३१९
योगेन योगो ज्ञातव्यो योगात् योगः प्रवर्तते ।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ॥ ३२०

सूत्रम् - त्रयमन्तरन्गं पूर्वेभ्यः ॥७॥

योगाङ्ग-पञ्चकात् तस्मादन्तरङ्गं त्रयं परम् ।
संयमोक्तं त्रयं शास्त्रे ह्यन्तरङ्गमुदीर्यते ॥ ३२१
अन्तरङ्गत्वमस्यापि साक्षात्कार-हेतुना ।
स्वरूपोपकरं साक्षादन्तरङ्गं त्रयं मतम् ॥ ३२२

सूत्रम् - तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥८॥

पञ्चकादन्तरङ्गत्वेऽप्यस्य न ह्यन्तरङ्गता ।
त्रयं पञ्चकसाध्यं स्यात् त्रयं चाप्यन्यसाधनम् ॥ ३२३
सबीज-साधनं पञ्च यमादीनि भवन्ति हि ।
सबीजमपि निर्बीजं साधयेदिति साधनम् ॥ ३२४
निर्बीजापेक्षया तस्मादन्तरङ्गं त्रयं मतम् ।
सबीज-मङ्गंतां याति निर्बीजमङ्गि संमतम् ॥ ३२५

सूत्रम् - व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोः अभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥९॥

व्युथानस्य तु संस्कारो यदान्येनाभिभूयते ।
निरोधस्य च यत्काले प्रादुर्भवति मानसे ॥ ३२६
निरोध-परिणामाख्या चित्तपरिणतिर्भवेत् ।
निरोध-क्षणमन्वेति चित्तं परिणतौ तदा ॥ ३२७

सूत्रम् - तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥१०॥

संस्कारबलतश्चित्तं निरुद्धं विद्यते यदा ।
परिणामः स निर्विघ्नः प्रशान्तवाहितां गतः ॥ ३२८
सजातीयेऽथे संस्कारे प्रशान्तवाहिता भवेत् ।
विजातीयो हि संस्कारो यावन्नोदेति ध्यानहा ॥ ३२९

सूत्रम् - सर्वार्थतैकाग्रातयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥११॥

चित्तस्य सहजो धर्मस्तस्य सर्वार्थता यतः ।
अतस्तद् सर्वदाऽरुद्धं विषयानुपधावति ॥ ३२९
एकाग्रतापि चित्तस्य सहजो धर्म एव हि ।
अन्यथा चित्तवृत्तीनां निरोधो नैव शक्यते ॥ ३३०
सर्वार्थता-क्षयश्चिस्यैकाग्रतोदयस्तथा ।
समाधि-परिणामाख्यां लभते चित्तधर्मिणः ॥ ३३१

सूत्रम् - ततः पुनः शातोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥१२॥

सर्वार्थताविनाशे यः पुनश्चित्तस्य धर्मिणः ।
एकप्रत्ययशान्तौ च समान-प्रत्ययोदयः ॥ ३३२
एकाग्र-परिणामः स्यात् समाधिसुखदः शुभः ।
इति परिणतिः प्रोक्ता त्रिधा चित्तस्य धर्मिणः ॥ ३३३
एकाग्रं चेन्निरुद्धं स्यात् ततः समाहितं भवेत् ।
इत्येवं चित्तरोधार्थं यतमानस्य योजना ॥ ३३४

सूत्रम् - एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्था परिणामा व्याख्याताः ॥१३॥

चित्तपरिणतेरुक्त्या प्रसङ्गादन्यधर्मिणाम् ।
व्यख्यातास्त्रिविधा ज्ञेयाः परिणामा यथायथम् ॥ ३३५
धर्मेषु परिणामस्तु प्रथमः परिकीर्तितः ।
लक्षणरूपकाले च द्वितीयः कीर्तितस्तथा ॥ ३३६
अवस्था-परिणामश्च तृतीयः परिगण्यते ।
भूतेन्द्रियेषु सर्वत्र त्रितयं परिदृश्यते ॥ ३३७
परिणामश्च विज्ञेयो धर्मे धर्मान्तरोदयः ।
धर्मिणो या भवेच्छक्तिः सा ज्ञेया धर्मनामतः ॥ ३३८

सूत्रम् - शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥१४॥

अथ धर्मी क इत्येषा जिज्ञासा सहजा यतः ।
धर्मि-स्वरूप-निर्देशः सूत्रेण क्रियतेऽधुना ॥ ३३९
धर्माणाम् आश्रयो धर्मी धर्मनाशेऽपि सुस्थिरः ।
शक्तिस्तु योग्यतारूपा तद्वान् धर्मितया मतः ॥ ३४०
प्रत्यभिज्ञाबलाद् धर्मी स्थिर एवानुमीयते ।
धर्माश्च त्रिविधाः शास्त्रे धर्मिणः संभवन्ति हि ॥ ३४१
शान्ताः अतीत-धर्मास्तु वर्तमानास्तथोदिताः ।
अव्यपदेश्यतां यान्ति धर्मा अनागतास्तथा ॥ ३४२

सूत्रम् - क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥१५॥

धर्माणां परिणामेऽपि क्रमो ज्ञेयोस्ति तत्त्वतः ।
परिणामक्रम-ज्ञाने तत्त्वज्नानोदयो भवेत् ॥ ३४३
यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तर एव हि ।
स एव क्रमतां याति परिणामविधौ स्फुटम् ॥ ३४४
क्रमान्यत्वेन विज्ञेया परिणामान्यता सदा ।
क्रमभेदेन द्रव्यानां परिणामो भिद्यते यतः ॥ ३४५
निरोधधर्म-संस्काराः परिणामोथ जीवनम् ।
चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ॥ ३४६

सूत्रम् - परिणामत्रयसंयमाततीतानागतज्ञानम् ॥१६॥

परिणामत्रये नूनं संयमात् सिद्धिरूपतः ।
अतीतानागतज्ञानं योगिनः संप्रजायते ॥ ३४७

सूत्रम् - शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥१७॥

शब्दार्थ-प्रत्ययानां हि संभेदो भवति स्फुटः ।
तथापि धर्म-संस्कारादध्यासोऽसति परस्परम् ॥ ३४८
एवं विभिन्नधर्माणाम् अध्यासाज्जातसंकरे ।
तद्भेदसंयमाद् योगी सकल-रुत-विद् भवेद् ॥३४९
सर्वेषां प्राणिनां भाषा यथावत् तेन बुध्यते ।
जानश्रुतेश्च च्छान्दोग्ये तादृशी प्रतिभा श्रुता ॥ ३५०

सूत्रम् - संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥१८॥

द्वये चित्तस्य संस्काराः विपाकक्लेशहेतवः ।
केचिद्धि वासनारूपाः स्मृतेः केल्शस्य हेतवः ॥ ३५१
अपरे सन्ति संस्काराः विपाक-हेतवोऽहिताः ।
धर्माधर्माख्यमत्यर्थं विपाकं जनयन्ति ये ॥ ३५२
साक्षात्कृत्य हि संस्कारान् द्विधान् योगिनस्तदा ।
पूर्वस्य वाऽथ पूर्वेषाम् जन्मनां ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३५३

सूत्रम् - प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥१९॥

अन्यस्य प्रत्यये योगी संयमात् चित्तविद् भवेत् ।
परचित्तमथ ज्ञातुं समर्थो भवति क्षणे ॥ ३५४

सूत्रम् - न च तत् सालम्बनं तस्याविषयी भूतत्वात् ॥२०॥

न च सालम्बनं तत् स्यात् प्रत्ययस्यैव संयमात् ।
आलम्बनस्य ज्ञानार्थं तदेव विषयी भवेत् ॥ ३५५

तस्य त्वविषयीभावात् न तज्ज्ञानस्य संभवः ।
इत्यतः प्रत्ययस्यैव महर्षिर्ज्ञानमूचिवान् ॥ ३५६

सूत्रम् - कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥२१॥

साक्षात्कारे पदार्थानां संबन्धो कश्चिदस्ति नु ।
चक्षुःप्रकाशसंबन्धः संप्रयोग इतीरितः ॥ ३५७
पदार्थे ग्रह्यताशक्तिस्तद्रूपमपि विद्यते ।
पदार्थे विद्यमानं तत् साक्षात्कारस्य कारणम् ॥ ३५८
रूपे च संयमं कृत्वा तद्ग्राह्यशक्तिरोधतः ।
अन्तर्धानमवाप्नोति योगी सिद्धिमिहोत्तमाम् ॥३५९

सूत्रम् - सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानम् अरिष्टेभ्यो वा ॥२२॥

आरब्धं चाप्यनारब्धमित्येवं कर्म दृश्यते ।
तत्सोपक्रममारब्धं निरुपक्रममन्यथा ॥ ३६०
तादृशे द्विविधे योगी संयमात् खलु कर्मणि ।
मृत्योश्च कालमासन्नं जानीयात् शकुनादपि ॥ ३६१
शकुनानि च शास्त्रेषु पुराणेष्वपि सर्वशः ।
बहुधा वर्णितानीति ज्ञेयानि तत एव हि ॥ ३६२

सूत्रम् - मैत्र्यादिषु बलानि ॥२३॥

मैत्र्यादि-भावनाः प्रोक्ताः आद्ये पादेऽथ याः शुभाः ।
तास्वेव संयमं कृत्वा बलानि प्राप्नुते मुनिः ॥ ३६३

सूत्रम् - बलेषु हस्तिबलादीनि ॥२४॥

बलेष्वपि ततो योगी हस्त्यादिबलसंयमात् ।
तादृशं बलमाप्नोति यत्रापि संयमः कृतः ॥ ३६४

सूत्रम् - प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्माव्यावहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥२५॥

ज्योतिष्मतीति प्रवृत्तिः पूर्वमुक्ता महर्षिणा ।
तस्याः प्रकाशविन्न्यसे संयमात् योगिपुंगवः ॥ ३६५
सूक्ष्मं व्यवहितं वापि विप्रकृष्टमथापि वा ।
पदार्थं ज्ञातुमत्यन्तं शक्तो भवति संयमात् ॥ ३६६

सूत्रम् - भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् ॥२६॥

अथ ग्रहाधिपे सूर्ये संयमात् शास्त्रसंमतात् ।
योगी भुवनविन्न्यासं जानीयात् करपुष्पवत् ॥ ३६७

सूत्रम् - चन्द्रे तारव्यूहज्ञानम् ॥२७॥

तथा ताराधिपे चन्द्रे संयमात् योगिपुन्गवः ।
ताराव्यूहं विजानीयात् कालादिगणनां तथा ॥ ३६८

सूत्रम् - ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥२८॥

ध्रुवनामक-तारायां स्थिरायां संयमान्मुनिः
तारागतिम् विजानीयात् सिद्धिशक्त्यैव धीयुतः ॥ ३६९

सूत्रम् - नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥२९॥

शरीरकेन्द्ररूपेऽत्र नाभिचक्रेऽथ संयमात् ।
शरीर-व्यूह-विज्ञानं योगिनो भवति ध्रुवम् ॥ ३७०

सूत्रम् - कण्ठकूपे क्षुत्पिपासा निवृत्तिः ॥३०॥

अधस्तादस्ति जिह्वायाः तन्तुरेका बिसोपमा ।
अधस्तात् तस्य कण्ठः स्यात् तस्याधः कूप उच्यते ॥३७१
तत्कूपे संयमं कृत्वा योगी न बाधितो भवेत् ।
क्षुधा पिपासया वापि तदद्वयं जयति ध्रुवम् ॥ ३७२

सूत्रम् - कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥३१॥

कूपादधः उरःस्थाने कूर्मनाडीति विद्यते ।
तस्यां कूर्माकृतौ योगी संयमात् स्थैर्यमश्नुते ॥ ३७३

सूत्रम् - मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥३२॥

शिरःकपाल-मध्यस्थं ज्योतिर्भवति भास्वरम् ।
तत्स्थाने संयमं कृत्वा लभ्यते सिद्धदर्शनम् ॥ ३७४

सूत्रम् - प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥३३॥

प्रातिभं नाम यज्ज्ञानं प्रतिभाजन्यमुच्यते ।
तत्तस्य योगिनो जातु जायते संयम-प्रभम् ॥ ३७५
ततश्च तारकं ज्ञानं प्रातिभं प्राप्नुते मुनिः ।
तत्परं पुरुषख्यातिः प्रतिभाज्ञानतो भवेत् ॥ ३७६
इदं सर्वज्ञताहेतुरनौपदेशिकं मतम् ।
सर्वार्थविषयम् चापि प्रातिभं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ३७७

सूत्रम् - हृदये चित्तसंवित् ॥३४॥

हृदयम् पुण्डरीकं स्यात् तद्ब्रह्मस्थानमुच्यते ।
संयमात् तत्र चित्तस्य साक्षात्कारो भवेन्मुनेः ॥ ३७८

सूत्रम् - सत्त्वपुरुषायोः अत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषोभोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥३५॥

सत्त्वं हि बुद्धिसत्त्वं स्यात् चितिमात्रश्च पूरुषः ।
तयोर्न संकरः शक्यस्तमःप्रकाशयोर्यथा ॥ ३७९
तथापि प्रत्ययाभेदो द्वयोर्हि भोगनामकः ।
परार्थाद् भोग इत्येतद विदित्वा स्वार्थसंयमात् ॥ ३८०
अहमेव सर्वतत्त्वानां भासकोस्मीति योगिनः ।
स्वरूप-ज्ञानमत्यन्तं विमलं संप्रजायते ॥ ३८१

सूत्रम् - ततः प्रातिभश्रावाणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥३६॥

पुरुषे संयमात् तस्य विशिष्टेन्द्रिय-सिद्धयः ।
भवन्ति प्रातिभाद्याश्च दिव्या इन्द्रियशक्तयः ॥ ३८२
अनौपदेशिकं ज्ञानं प्रातिभं जायते ततः ।
श्रावणम् दिव्य-शब्दानां श्रवणात्मक-पाटवम् ॥ ३८३
त्वगिन्द्रिय-वशात् ज्ञानं दिव्यं भवति वेदना ।
आदर्शो दिव्यरूपस्य दर्शनं जायते तदा ॥ ३८४
आस्वादो नाम दिव्यस्य रसस्य ज्ञानमुच्यते ।
वार्तेति दिव्य-गन्धस्य ज्ञानं भवति योगिनः ॥ ३८५
एवं हि सर्व-विज्ञाने प्रमाऽपरोक्षता मुनेः ।
शास्त्रोक्त-दिव्य-विज्ञान-संपन्नो योगिराड् भवेत् ॥ ३८६

सूत्रम् - ते समाधवुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥३७॥

परंतु वस्तुतः सर्वाः व्युत्थाने एव सिद्धयः ।
समाधौ विघ्नरूपेण बाधन्ते योगिनं भृशम् ॥ ३८७
अतो व्युत्थानकालीन-सिद्धीनां प्राप्तये मुनिः ।
न यत्नवान् भवेत् मोघं प्राप्यापि धन्यतां भजेत् ॥ ३८८

सूत्रम् - बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥३८॥

कर्माशय-वशात् चित्तं शरीरे बन्धमाप्नुते ।
संकोचेन स्थितिर्बन्धः प्रचारप्रतिबन्धकः ॥ ३८९
प्रचार-संवेदनाद् योगी चित्तस्य योगशक्तितः ।
शैथिल्याद् बन्धनस्यापि संयमस्य प्रभावतः ॥ ३९०
स्वशरीराच्च निष्कृष्य चित्तं बन्धमोचितम् ।
प्रचार-संवेदनाच्चापि देहान्तरेषु निक्षिपेत् ॥३९२
एवं हीतरदेहेषु चित्तावेशवशादथ ।
इन्द्रियाण्यनुयास्यन्ति चित्तमेवाथ योगिनः ॥ ३९३

सूत्रम् - उदानजयात् जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥३९॥

आनासादा शिरोवृत्तिः प्राण उदान उच्यते ।
तज्जयाद् योगिनः सिद्धिर्जायते लाघवात्मिका ॥ ३९४
ततः स लाघवात् पङ्के जले वा कण्टकादिषु ।
न प्रतिहन्यते नापि सज्जत्युदाननसंयमात् ॥ ३९५
तथा प्रायण-कालेऽपि स्वेच्छया मरणं भवेत् ।
स अर्चिरादि-मार्गेण ह्युत्क्रान्तिमथाप्नुते ॥ ३९६

सूत्रम् - समानजयाज्ज्वलनम् ॥४०॥

समान-नामको वायुरानाभिवृत्तिरुच्यते ।
तज्जयाज्ज्वलनम् नाम तेजसा दीप्तिमान् भवेत् ॥ ३९७

सूत्रम् - श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमात् दिव्यं श्रोत्रम् ॥४१॥

आकाशः सर्वशब्दानां श्रोत्राणामपि चाश्रयः ।
श्रोत्राकाशयोः कश्चिद् संबन्धो विद्यते सदा ॥ ३९८
संबन्धे संयमं कृत्वा दिव्यं श्रोत्रं समश्नुते ।
येनास्य श्रवणं दिव्य-शब्दानामपि जायते ॥ ३९९

सूत्रम् - कायाकाशयोः संबन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥४२॥

तादृग् भवति संबन्धः कायाकाशयोरापि ।
संबन्धे संयमं कृत्वा प्रथमं तज्जयी भवेत् ॥ ४००
तज्जयात् लाघवं योगी शारीरं लभते परम् ।
ततश्च लाघवात् तस्य जलेपि गमनं भवेत् ।
ततस्तूल-समापत्त्या चाकाश-गमनं भवेत् ॥ ४०१

सूत्रम् - बहिरकल्पिता वृत्तिः महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥४३॥

मनसो बाह्यवृत्तिः स्याद् विदेहा नाम धारणा ।

साऽप्यत्र द्विविधा प्रोक्ता कल्पिताऽकल्पितेति हि ॥ ४१०

शरीरस्थस्य सा वृत्तिः कल्पिता परिकीर्तिता ।
शरीर-नैरापेक्ष्येण बाह्यवृत्तिरकल्पिता ॥ ४११
अकल्पिता बाह्यवृत्तिस्तु संकल्पादेव जायते ।
एषा महाविदेहाख्या सिद्धिरत्र निरूपिता ॥ ४१२
ज्ञानस्यावरणम् शास्त्रे राजस्तमोगुणसंभवम् ।
महाविदेहताप्राप्तौ प्रकाशावरण-क्षयः ॥ ४१३

सूत्रम् - स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमात् भूतजयः ॥४४॥

भूतानां पञ्च रूपाणि स्थूलादीनि भवन्ति हि ।
स्थूल-स्वरूप-सूक्ष्मत्वान्वयरूपाणि वस्तुतः ॥ ४१४
अर्थवत्त्वं च रूपाणि ज्ञेयानि तत्त्वतः पुनः ।
तत्रापि संयमात्तस्य प्राप्तं भूतजयं फलम् ॥ ४१५

सूत्रम् - ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत् तद्धर्मानभिघातश्च ॥४५॥

फलं भूतजयस्येदं विविधं संप्रकीर्तितम् ।
अणिमाद्यष्टसिद्धीनां प्रादुर्भावो भवेन्मुनौ ॥ ४१६
कायसंपद् भवत तस्य विविधा संयमोद्भवा ।
तद्धर्मानभिघातश्च सिद्धिरूपेण लभ्यते ॥ ४१७
तद्धर्म इत्ययं शब्दो भूतधर्माभिशंसकः ।
पृथिव्यादिभूतधर्माणां पीडा न योगिनो भवेत् ॥ ४१८

सूत्रम् - रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥४६॥

रूपं लावण्यमत्यन्तम् बलं तस्य भवेन्मुनेः ।
वज्रसंहननं तस्य देहस्य जायते तदा ॥ ४१९
चक्षुःप्रियो गुणो रूपं येनआकर्षणवर्धनम् ।
लावण्यमङ्गसौन्दर्यं बलं वीर्यमितीरितम् ॥ ४२०
वज्रस्येव दृढो देहे संघातो जायते तदा ।
वज्रसंहननाख्या सा संपत्कायस्य कीर्त्यते ॥ ४२१

सूत्रम् - ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥४७॥

इन्द्रियाणामपि रूपाणि पञ्च ज्ञेयानि तत्त्वतः ।
तत्रापि संयमं कृत्वा योगीन्द्रियजयी भवेत् ॥ ४२२
ग्रहणं प्रथमं रूपं स्वरूपं च द्वितीयकम् ।
अस्मिताख्यं तृतीयं स्यादन्वयाख्यं चतुर्थकम् ॥ ४२३
तथा स्यादर्थवत्त्वं हि पञ्चमं रूपमन्तिमम् ।
एतेषु संयमं कृत्वा योगिनः खजयो भवेत् ॥ ४२४

सूत्रम् - ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥४८॥

इन्द्रियाणां जये देहो मनोवत् रयवान् भवेत् ।
इन्द्रियाणि विशिष्टानि भवन्ति योगिनस्तदा ॥ ४२५
प्रधानस्य जयश्चापि संयमस्य फलं मुनेः ।
इत्येवं कीर्तिता सिद्धिरिन्द्रियाणां हि संयमात् ॥४२६

सूत्रम् - सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥४९॥

सत्त्वस्य पुरुषस्यापि यान्यथाख्यातिरुत्तमा ।
तत्प्रज्ञासंप्रतिष्ठस्य सर्वशक्त्युदयो भवेत् ॥ ४२७
सर्वेषामपि भावानामधिष्ठातृत्वसंभवः ।
सर्वात्मनां गुणानां च ज्ञानं विवेकसंभवम् ॥ ४२८
एतद् विवेकसंपन्न–योगिनः सिद्धिरुच्यते ।

सूत्रम् - तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥५०॥

सत्त्वजन्ये विवेकेऽपि वैराग्याद् योगिनः परम् ।
दोषबीजक्षये नूनं कैवल्यं स्थितिरुच्यते ॥ ४२९

सूत्रम् - स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥५१॥

स्थानिनां देवतादीनां निमन्त्रणमपि संभवेत् ।

योगिनो भोगसौख्यार्थं विविधस्थानदर्शनात् ॥ ४३०

न तत्र तस्य संगः स्यात् विस्मयश्चापि सिद्धिषु ।
सङ्गं स्मयम् प्रकुर्वाणः पुनरनिष्टवान् भवेत् ॥ ४३१
संगस्मयावकुर्वाणः भावितव्यं विभावयेत् ।
तेनास्य भावनीयस्यऽभिमुख्यं संप्रजायते ॥ ४३२

सूत्रम् - क्षणतत्क्रमयोः संयमात् विवेकजं ज्ञानम् ॥५२॥

क्षणे च तत्क्रमे चापि संयमाद् योगिनोऽमलम् ।
ज्ञानं विवेकजं श्रेष्ठं जायते मोक्षकारणम् ॥ ४३३
प्रकृतेः पुरुषस्यापि पृथग्धर्मम् विजानतः ।
नेदीयः किल कैवल्यं जन्मसंसारनाशनम् ॥ ४३४
परमाणोर्गतेः कालः क्षण एकः प्रकीर्तितः ।
पूर्वं देशं परित्यज्य देशमन्यं लभेत सः ॥ ४३५
अविच्छेदः प्रवाहस्य क्रम इत्यभिधीयते ।
क्षणतत्क्रमयोर्योगी संयमात् ज्ञानवान् भवेत् ॥ ४३६

सूत्रम् - जातिलक्षणदेशैः अन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोः ततः प्रतिपत्तिः ॥५३॥

जातिश्च लक्षणं देशः वस्तूनां भेदहेतवः ।
त्रयमेतत् समाश्रित्य परस्परभेदसंग्रहः ॥ ४३७
समानानां पदार्थानां जात्या भेदग्रहो भवेत् ।
विभिन्नलक्षणेभ्यो वा देशभेदेन वा परम् ॥ ४३८
जात्यादि-भेद-हेतूनामभावे योगिनस्तदा ।
विवेकज्ञानतस्तुल्यप्रतिपत्तिः समुद्भवेत् ॥ ४३९

सूत्रम् - तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥५४॥

ज्ञानं स्वप्रतिभाजन्यमनौपदेशिकं तथा ।
संसार-तारणात् प्रोक्तं तारकं न ततः परम् ॥ ४४०
सर्वं तद्गोचरीभूतमविषयो न कदाचन ।
सकल-विषयत्वेपि स्वस्याविषयता मताɪ । ४४१
एक-क्षणोपरूढं सत् सर्वं गृह्णाति सर्वथा ।

इत्यतः कथितं ज्ञानमक्रमं चेति योगिभिः ॥ ४४२

एतादृशं भवेत् ज्ञानं विवेकोद्भवमुत्तमम् ।
साक्षाद्धि मोक्षहेतुः स्यात् ज्ञानं विवेकसंभवम् ॥ ४४३

सूत्रम् - सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥५५॥

सत्त्वस्य पुरुषस्यापि शुद्धिसाम्यात् तदा परम् ।
कैवल्यमुभयोश्चापि भवेत् या परा स्थितिः ॥ ४४६
तदोपचरितो भोगः पुरुषस्य निवर्तते ।
भोगाभावः परः पुंसः कैवल्यं परमा स्थितिः ॥ ४४७

इति विभूतिपादः
श्रीपेन्नामधुसूदनविरचिते योगसारे तृतीयपादः

*****

कैवल्यपादः चतुर्थः

सूत्रम् - जन्मौषधिमन्त्रतपस्समाधिजाः सिद्धयः ॥१॥

पादत्रये च पूर्वस्मिन् प्रसङ्गादुक्तमन्ततः ।
विस्तार्य विशदीकर्तुं पाद आरभ्यतेऽधुना ॥ ४४८
चित्तं कैवल्यभागीयं सिद्धिमापद्य संस्थितम् ।
तस्येमाः सिद्धयः पञ्च सूत्रेणानेन दर्शिताः ॥ ४४९
जन्मना चौषधिभ्यश्च मन्त्रेभ्यस्तपसाऽथवा ।
समाधेश्चापि संपन्नाः सिद्धयो योगिनः पराः ॥ ४५०

सूत्रम् - जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥२॥

जात्यन्तरेण सर्वेषां परिणामोऽथ दृश्यते ।
यदा कायेन्द्रियाणां हि जात्यन्तरेण संस्थितिः ॥ ४५१
मनुष्यो मानुषं देहं त्यक्त्वा दैवं समाप्नुयात् ।
दैवादिसर्वदेहेषु प्रकृत्यापूर एककः ॥ ४५२
आपूरोऽनुप्रवेशः स्यात् पूर्वापायेऽन्यवस्तुनि ।
कायादि-प्रकृतेरेवमापूरः कारणं मतम् ॥ ४५३

सूत्रम् - निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥३॥

आपूरः सहजः किवा स्याद् धर्मादि-निमित्तकः ।
इतीयं सर्वथा शक्या शङ्काऽपूरसंगतौ ॥४५४
अतोऽत्र योगसिद्धन्तः कथ्यते बोधहेतवे ।
धर्मादयो निमित्तं स्यान्न तु प्रयोजका इह ॥ ४५५
सहकार्यप्रयुक्ता हि स्वतन्त्रा प्रकृतिस्तदा ।
आपूरहेतुतां याति वरणभेदकृते परम् ॥४५६
यथा हि क्षेत्रिकः कश्चिद् केदारात् जलसंचरे ।
भिन्द्यादावरणं तस्माज्जलमन्यत्र संवहेत् ॥ ४५७
तथैव चात्र धर्मादेर्निमित्तहेतुता भवेत् ।
वरण-भङ्ग-मात्रेण प्रवृत्तिः प्रकृतेः स्वयम् ॥ ४५८

सूत्रम् - निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥४॥

बहूनां कायनिर्माणे चित्तानां विषये पुनः ।
संदेहो जायते काये तत्संख्यविषयाश्रितः ॥ ४५९
अस्मितामात्रमेवेह निर्माण-चित्त-कारणम् ।
अहंकारोऽस्मितामात्रं मनोनिवृत्तिनिवृत्तितः ॥ ४६०
अहंकारो हि चित्तानां निर्माणे कारणं मतम् ।
तानि निर्माणचित्तानि प्रवृत्ति-हेतवस्तथा ॥ ४६१

सूत्रम् - प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥५॥

जातानि बहुचित्तानि बहुप्रवृत्तिकानि चेत् ।
संदेहाद् योगिनः सिद्धिर्नैव शक्येति चेत् शृणु ॥ ४६२
निर्मातृचित्तमेकं हि व्यापारभेदकारणम् ।
चित्तेषु बहुषु स्थित्या प्रयोजयति तान्यदः ॥ ४६३
निर्मातृचित्तमाधृत्य निर्माणचित्तभावना ।
अतः संख्या-विभेदेऽपि क्रियाभेदो न कश्चन ॥४६४

सूत्रम् - तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥६॥

जन्मौषधादिसिद्धानि सिद्धचित्तानि पञ्च हि ।
तत्रापवर्ग-भागीयं चित्तं निर्धार्यतेऽधुना ॥ ४६५
तत्रैव पञ्चचित्तेषु मध्ये यद् ध्यानजं भवेत् ।
अनाशयं यतस्त्स्मादपवरर्गोन्मुखं भवेत् ॥ ४६६
अनाशयं हि तच्चित्तम् आशयाः कर्मवासनाः ।
रागादि-क्लेश-निवृत्तिश्चित्ते हि ध्यानजे तदा ॥ ४६७

सूत्रम् - कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनः त्रिविधमितरेषाम् ॥७॥

चतुर्विधं भवेत् कर्म शुक्ल-कृष्णादि-भेदतः ।
शुक्लं कृष्णं तथा कर्म शुक्लकृष्णं च संमतम् ॥ ४६८
अशुकलाकृष्णमत्यन्तं केवलं कर्म योगिनः ।
अन्येषां त्रिविधं लोके कामलोभादिहेतुना ॥ ४६९

शुक्लं कर्म सुसिद्धानां तपःस्वाध्याय-वर्तिनाम् ।
कामक्रोधादिजन्यं स्यात् कृष्णं कर्म दुरात्मनाम् ॥ ४७०
बहिः साधनसाध्यं यत् शुक्लकृष्णं हि कर्म तत् ।
संन्यासिनां पुनः कर्माऽशुक्लकृष्णमुदीरितम् ॥ ४७१
अशुक्लं फलसन्न्यासात् कर्म संन्यासिनां शुभम् ।
अकृष्णम् च तथा तेषां तत् पुनरनुपादानतः ॥ ४७२

सूत्रम् - ततः तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिः वासनानाम् ॥८॥

ततस्तत्कर्मसंबन्धादन्येषां यत् फलं भवेत् ।
तदत्र कथ्यते सूत्रे वासनानां प्रसङ्गतः ॥ ४७४
जात्यायुर्भोगरूपेण विपाकस्त्रिविधो मतः ।
वासनानामभिव्यक्तिर्विपाकानुगुणैव या ॥ ४७५
यादृशी वासना जाता विपाकस्तादृशो मतः ।
एवं कर्मविपाकस्य फलं ज्ञेयं मनीषिणा ॥ ४७६

सूत्रम् - जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोः एकरूपत्वात् ॥९॥

जात्या देशेन कालेन व्यवहिता अपि वासनाः ।
अभिव्यक्ता भवन्त्येव सदृशकर्मचोदिताः ॥ ४७७
अनुभवानुगः सर्वः संस्कारो वासनात्मकः ।
संस्कारानुगुणा लोके स्मृतिर्भवति सर्वथा ॥ ४७८
स्मृति-संस्कारयोरेवमेकरूपत्वमास्थितम् ।
ततश्च जन्मसंसारचक्रमेवं प्रवर्तते ॥ ४७८

सूत्रम् - तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥१०॥

तासामिति वासनानामनादित्वस्य संभवः ।
आत्माशिषां च नित्यत्वादनादयो हि वासनाः ॥ ४७९
मा न भूवं तु भूयासमिति या लोकविस्तृता ।
भावना सैव चात्माशीरनादिकालवर्तिनी ॥ ४८०

सूत्रम् - हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वात् तेषामभावे तदभावः ॥११॥

वासनानां कथं नाशः शक्य इत्यर्थ्यते तदा ।
उपायं वासना-नाशे भगवान् वक्ति सांप्रतम् ॥ ४८१
हेतुनापि फलेनापि स्वाश्रयालंबतस्तथा ।
संगृहीतास्ततस्तेषामभावे नैव वासनाः ॥ ४८२
अविद्या वासना-हेतुः शरीरादि फलन्तथा ।
साधिकारं मनस्तद्वद् भवति वासनाश्रयः ॥ ४८३
आलम्बनं तथा तत्तद् यत्सत्त्वे वासनोदयः ।
हेत्वादीनामभावे हि वासना-नाश इष्यते ॥ ४८४
हेतुमात्रस्य नाशेन सर्वासां नाशसंभवः ।
अविद्यानाशतो नाशो वासनानां स्वयं भवेत् ॥ ४८५

सूत्रम् - अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्ति अध्वभेदाद् धर्माणाम् ॥१२॥

अतीतमिति भूतकालस्य शान्तधर्मस्य संग्रहः ।
भविष्यद्-धर्मकस्तद्वदनागतमितीर्यते ॥ ४८६
एवं हि धर्मभेदेन भूतादि-व्यपदेशना ।
स्वरूपतोस्ति भूतादि धर्मभेदतयाऽध्वनाम् ॥४८७

सूत्रम् - ते व्यक्तसूक्ष्माः गुणात्मानः ॥१३॥

ते धर्मा व्यक्ततां यान्ति वर्तमानात्मना तथा ।
अतीतानागताश्चापि सूक्ष्मत्वं यान्ति ते सदा ॥४८८
व्यक्तः सूक्ष्माः गुणात्मानो धर्मा हि विश्वकारणम् ।
इत्येवं दृश्यतां यातं गुणानामेव संनिधेः ॥ ४८९
संनिवेशो गुणानां यो धर्माख्यं लभते परम् ॥
विज्ञायते स मायेति विनाशि तुच्छतां गतः । ४९०

सूत्रम् - परिणामैकत्वात् वस्तुतत्त्वम् ॥१४॥

गुणानां परिणामस्तु समानात्मा न भेदवान् ।
एको यथेन्द्रियाणां स्यात् श्रोत्रादिरूपतः सदा ॥ ४९१

ग्राह्यरूपिणामेवं शब्दादिरूप-विक्रिया ।

पृथ्व्यादि-परमाणूनां वृक्षादिरूपविक्रिया ॥ ४९२
वस्तुत्त्वं गुणानां तु कार्येणैवानुमीम्यते ।
अनेकत्वे गुणानां तदेकत्वं वस्तुतत्त्वतः ॥ ४९३

सूत्रम्- वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥१५॥

वस्तुसाम्येपि चित्तस्य ज्ञानरूपस्य भेदतः ।
तयोर्विभिन्न एव पन्थाः स्यात् विज्ञान-वस्तुनोः सदा ॥ ४९४
विज्ञानवादिनां पक्षे विज्ञानमात्रमेव सत् ।
सहोपलम्भनादर्थविज्ञानाव्यर्तिरेकिता ॥ ४९५
न साधीयानयं पक्षस्तयोर्विभिन्नरूपतः ।
पदार्थस्य यथा रूपं विज्ञानस्य तथा न हि ॥ ४९६
इत्येवं भिन्नरूपत्वाद् भिन्ने विज्ञान-वस्तुनी ।
सर्वं विज्ञानमेवेति पक्षस्तस्मान्निराकृतः ॥ ४९७

सूत्रम्- न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥१६॥

ज्ञानवस्तु-सकालत्वं नैव भवितुमर्हति ।
विज्ञानविषयो वस्तु नैक-विज्ञान-निर्भरम् ॥ ४९८
चित्तस्यान्यत्र संचारे रूपं किं तस्य वस्तुनः ।
अगृहीतस्वभावं सत्-अलीकं तद्भवेत् तदा ॥ ४९९
इत्येवं दोषदुष्टं तत् न ग्राह्यं बौद्धसंमतम् ।
स्वतन्त्राणि च चित्तानि स्वतन्त्रं वस्तु नो मते ॥ ५००

सूत्रम्- तदुपरागापेक्षित्वात् चित्तस्य वस्तु ज्ञाता□ज्ञातम् ॥१७॥

संख्या-योग नये तावद् वस्तुनो ज्ञानसंभवः ।
अर्थोपरागतश्चित्तं तत्तज्ज्ञानकरं भवेत् ॥ ५०१
ज्ञानाज्ञाने पुनश्चित्ते वस्तूपरागसंभवे ।
येनोपरज्यते चित्तं वस्तु तज्ज्ञातमुच्यते ॥ ५०२
अज्ञातं वस्त्वसंबद्धं चित्तेन सह सर्वथा ।
इत्येव ज्ञानतत्त्वस्य शास्त्रं सांख्यानुमोदितम् ॥ ५०३

सूत्रम् - सदाज्ञाताः चित्तवृत्तयः तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥१८॥

चित्तवृत्तिः सदा ज्ञाता पुरुषापरिणामतः ।
पुरुषः स प्रभुस्तस्याः साक्षी तस्याः सदातनः ॥ ५०४
पुरुषापरिणामाद्धि वृत्तीनां ज्ञातता सदा ।
इत्येवं चित्तवृत्तीनां साक्षी स पुरुषः स्मृतः ॥ ५०५

सूत्रम् - न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥१९॥

इन्द्रियाणि स्वप्रकाशाणि दृश्यत्वात् न भवन्ति हि ।
स्वाभासं न तथा चित्तं दृश्यत्वेनैव हेतुना ॥ ५०६
स्वाभासो न हि दृश्यस्य लोकेऽस्मिन् दृश्यते क्वचित् ।
इत्यतः पुरुषो द्रष्टा स्वयंप्रकाश एकलः ॥ ५०७

सूत्रम् - एकसमये चोभयानवधारणम् ॥२०॥

स्वाभासं विषयाभासं कथं चित्तं भवेदिह ।
एकस्मिन् समये चित्तं द्वयं निश्चिनुयात् कथं ॥ ५०८
भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।
इत्येष बौद्धवादस्य पक्षो न साधुसंमतः ॥ ५०९

सूत्रम् - चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेः अतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥२१॥

अथवा यदि वेद्येत चित्तं चित्तान्तरेण चेत् ।
तच्चित्तमपि वेद्येत चित्तान्तरेण सर्वथा ॥ ५१०
इत्येवमनवस्था स्यात् चित्तस्वाभाससंमतौ ।
अपि च स्मृतिसांकर्यं प्रसज्येतात्र वर्त्मनि ॥ ५११
अनुभूतिं समाश्रित्य स्मृतयः संभवन्ति हि ।
चित्त–चित्तान्तराभासे संकीर्णाः स्मृतयस्तदा ॥ ५१२

सूत्रम् - चितेरप्रतिसंक्रमायाः तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥२२॥

अप्रतिसंक्रमा शक्तिश्चिच्छक्तिरभिधीयते ।

संचारः संक्रमः प्रोक्तस्तदभावश्चितौ मतः ॥ ५१३

बुद्धेराकारमाश्रित्य चितिशक्तेराकृतिर्मता ।
प्रतिबिम्बग्रहो यद्वत् सलिलस्य तथा चितेः ।
अतो नाकारतापत्तिः चिच्छाक्तेः परमार्थतः ॥ ५१४
ततः सा बुद्धिसंवेदे स्वाभासा सक्षमा सदा ।
सा वृत्तीर्विजानीते चिच्छक्तिः परिणामिनीः ॥ ५१५

सूत्रम् - द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥२३॥

सचेतनत्वमापन्नं चित्तमचेतनं स्वयम् ।
चित्तस्य चेतनत्वं तु चिच्छक्तेरुपरागतः ॥ ५१६
अतश्चित्तं हि सर्वार्थं द्रष्टृ-दृश्योपरागतः ।
द्रष्टाऽपि दर्श्यते तेन दृश्यं चापि प्रदर्श्यते ॥ ५१७
आत्मानं तत् कथं चित्तं दर्शयेत् तेन भासितम् ।
इत्युकते सत्यमुक्तं तत् दर्शकं तस्य भासनात् ॥ ५१८

सूत्रम् - तदसङ्ख्येयवासनाभिः चित्रमपि परार्थं संहृत्यकारित्वात् ॥२४॥

अनादिकाल-प्रवृत्तं चित्तं हि वासनावृतम् ।
असंख्येयाः मनोनिष्ठाः वासनाः संप्रकीर्तिताः ॥ ५१९
तदेवं वासना-चित्रं संहत्यकारि सर्वथा ।
परस्मै पुरुषायैव चित्तं हि संप्रवर्तते ॥ ५२०
ज्ञानस्यैव कृते ज्ञानं कथं स्यात् परमार्थतः ।
तथा चित्तं न हि स्वार्थं पुरुषार्थमभीप्सितम् ॥ ५२१

सूत्रम् - विशेषदर्शिनः आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥२५॥

जडस्य चेतनस्यापि विशेषज्ञानमुत्तमम् ।
अशुद्धं तु जडं शुद्धं चैतन्यमिति यद भवेत् ॥ ५२२
तेनात्मभावसंबद्धाः निवृत्ताः सर्वभावनाः ।
कोऽहमासमितःपूर्वं कथं वा कुत्र वाऽभवम् ॥ ५२३
इतश्च के भविष्यामः कथं वेति हि भावनाः ।
आत्मास्तित्वेन संबद्धाः निवृत्ताः ह्यात्मदर्शनात् ॥ ५२४

सूत्रम् - तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥२६॥

विवेकदरर्शने चित्तं विवेकनिम्नतां गतम् ।
कैवल्यप्रवणम् तस्माद् विवेकज्ञान-निम्नगम् ॥ ५२५

सूत्रम् - तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥२७॥

विवेकख्यातिमात्रस्य चित्तस्य च्छिद्रसंभवः ।
तदा व्युत्थान-संस्काराः प्रत्ययान्तरकारिणः ॥ ५२६
जीवन्मुक्तेरवस्थायां चित्तसत्त्वमुदीयते ।
संस्कारेभ्यो हि पूर्वेभ्यो संमधिर्भज्यते यतः ॥ ५२७

सूत्रम् - हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥२८॥

एवमुदितसंस्काराः क्लेशवद्धेयतां गताः ।
एवं संस्कारहानं स्यात् तत्पूर्वमभ्यधीयत ॥ ५२८
विनाशः क्लेश्वृत्तीनां ध्यानेन शक्यसंभवः ।
प्रतिप्रसवहेयाश्च क्लेशाः सूक्ष्मस्वरूपिणः ॥ ५२९
एवं हि स्थूल-सूक्ष्माणां क्लेशानां हानमुच्यते ।
तथैवात्राऽपि संस्काराः परिहाप्याः प्रयत्नतः ॥ ५३०

सूत्रम् - प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेः धर्ममेघस्समाधिः ॥२९॥

प्रसंख्यानेऽप्यलुब्धस्य परवैराग्यशालिनः ।
सर्वथैव विवेकाख्य-ख्यतिमात्स्य संनिधेः ॥ ५३१
धर्ममेघः समाधिः स्यात् धर्ममात्रैकवर्षणः ।
पुमर्थसाधकं धर्मं यो हि मेहति मेघवत् ॥ ५३२

सूत्रम् - ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥३०॥

तस्य लाभादविद्याद्याः क्लेशा नश्यन्ति पूर्णतः ।
ततश्च कर्महानेन न पुनः कर्मसंभवः ॥ ५३३
जीवन्नेव विमुक्तोऽयं विद्वान् नष्टविपर्ययः ।

धर्ममेघसमाधेश्च फलमेतत् महार्थदम् ॥ ५३४

सूत्रम् - तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पम् ॥३१॥

जीवन्मुक्तेरवस्थायामनन्तं ज्ञानमीरितम् ।
सर्वावृति-मलापेतं तज्ज्ञानं मोक्षकारणम् ॥ ५३५
ज्ञानस्य तस्य चानन्त्यात् ज्ञेयं बह्वल्पमुच्यते ।
आकाशे द्युमणौ दीप्ते खद्योतस्येव दीधितिः ॥ ५३६

सूत्रम् - ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥३२॥

धर्ममेघोदयात् तस्मात् गुणानां हि कृतार्थता ।
परिणाम-क्रमस्तेषां समाप्तिं याति सर्वथा ॥ ५३७
धर्ममेघोदयात् पूर्वं परिणामक्रम-वर्तिनः ।
गुणाः कृतार्थतां प्राप्य क्रमहीनाः भवन्ति ते ॥ ५३८

सूत्रम् - क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥३३॥

क्षणानन्तर्यरूपेण क्रमः प्रतीयते सदा ।
क्षणस्य प्रतिसंबन्धी तत्प्रतियोगितां गतः ॥ ५३९
क्रमोऽयमनुमेयः स्यादपरान्तस्य दर्शनात् ।
अन्यान्तः परिणामस्य क्रमस्य चानुमापकः ॥ ५४०
बुद्ध्यादि-भिन्न-रूपेण परिणामो बभूव यः ।
सोऽयं नष्टक्रमः सर्वः ख्यातियुक्तस्य योगिनः ॥ ५४१

सूत्रम् - पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥३४॥

इति कैवल्यपादः
समाप्तं
*****

पातञ्जलं योगसूत्रम्

अधुना पुरुषार्थो हि गुणानां साधितः परः ।
इतोऽपि पुरुषार्थो न गुणपरिणतेः पुनः ॥ ५४२
प्रधान-दर्शनार्थं च कैवल्यार्थमथाऽपि च ।
यः क्रमो गुणचक्रस्य स समाप्तिमितो गतः ॥ ५४३
स प्रतिप्रसवः मूल-लयात्मकोऽथ जायते ।
गुण-संपर्क-शून्यस्य पुरुषस्य कृतार्थता ॥ ५४४
चितिशक्तिस्तदा शुद्धा स्वरूपसंप्रतिष्ठिता ।
पुरुषस्याथ कैवल्यं गुणवियोगमात्रतः ॥ ५४५
प्रकृतेश्चापि कैवल्यं पुरुषस्य यथा तथा ।
तथाऽपि पुरुषे गौणं कैवल्यमुच्यते नये ॥ ५४६
प्रकृतेरेव सर्वाऽपि प्रवृत्तिरिति तत्त्वतः ।
अविक्रियस्य पुंसस्तु प्रवृत्तिर्न हि काचन ॥ ५४७
इत्यतः प्रकृतिः पुंसः पुरतो गुणविक्रियाम् ।
दर्शयित्वाऽथ निवृत्ता ततः सापि हि केवला ॥ ५४८
कैवल्यं केवलावस्था पुरुषस्यैव संमता ।
अकृतार्थं प्रति स्फीता प्रक्रितिर्णास्ति केवला ॥ ५४९
इदं शास्त्रं सदा बुद्धौ स्थापनीयं प्रयत्नतः ।
इदं सुधासमं लोके मुमुक्षूणां हि तारकम् ॥ ५५०
पातञ्जलं महत् सूत्रं व्यासभष्यस्य चान्वयात् ।
विज्ञेयं जन्मसाफल्य-हेतवेऽत्र मुमुक्षुभिः ॥ ५५१
मिश्राणामन्यसिद्धानां योगिनां च तपस्विनाम् ।
व्याख्यानानि भवन्त्यत्र योगदृष्टिप्रदानि च ॥ ५५२
नूनं जीवनविद्येयं संसारतारिणी मता ।
सुधेव बिन्दुना विद्या पीतमात्रेण तारयेत् ॥ ५५३
मधुसूदननामाऽयं गौतमानां हि वंशजः ।
पेन्नाकुलसमुत्पन्नः शास्त्रतत्त्वार्थबुद्धये ॥ ५५६
योगसारमिदं पुण्यं स्वान्तःशुद्धेरवाप्तये ।
कृतवान् तेन विश्वात्मा नारायणः प्रसीदतु ॥ ५५७
या देवी बोधरूपेण मद्बुद्धिमधितस्थुषी ।
सदा मां प्रेरयेद् वाचा तया तामेव संस्तुवे ॥ ५५८

न मामि मनसा यां तां नमामि वचसा हि ताम् ।
न मामितरसंगोष्ठी नयेदन्यत्र शङ्करात् ॥५५९

मधुराद्वैतवेदान्तसंप्रदायप्रतिष्ठितः ।
श्रीगुलाबो ममान्तः स्यात् तत्त्वज्ञानप्रदो गुरुः ॥ ५६०

गौतमगोत्रोत्पन्नेन श्रीपेन्नामधुसूदनेन विरचिते योगसारे चतुर्थपादः पूर्णतां गतः

योगसारः समाप्तः

*****